

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA
SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ
SİYASƏTİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənli Gülnar Astan

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA
KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ
SUBYEKTLƏRİNİN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:

Həsənli Gülnar Astan qızı

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.n. dos. Kaşiyeva Flora Şamil qızı

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Həsənli Gülnar Astan qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş rayonlarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsi siyasəti” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Kiçik və orta biznesin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biridir. Kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, rəqabət mühitinin yaradılması, istehsal həcminin artırılması, innovasiya proseslərinin stimullaşdırılması və büdcələrin doldurulması daxil olmaqla, bütün iqtisadi problemləri həll etməyə çağırılır. KOS-ların inkişafı, bir qayda olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti yoluna qədəm qoymuş əhalinin şəxsi əmanətlərindən formalaşan öz vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır. Bu baxımdan kiçik firmaların fəaliyyətini və səmərəli inkişafını təmin etməklə investisiya resurslarının (ilk növbədə bank kreditlərinin) cəlb edilməsinə ehtiyac var. Xüsusilə də, işğaldan azad olunmuş rayonlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə, KOS-ların kreditləşdirilməsi prosesinin vəziyyətinin təhlili onların banklarla qarşılıqlı əlaqələrinin son dərəcə aşağı intensivliyini göstərir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi azad edilmiş ərazilərdə KOS-lara kredit verilməsi siyasətini müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı sistemli və müqayisəli təhlil, analitik tədqiqat metodları və s. üsullardan istifadə edilmişdir. Kredit modellərinin təhlili, sintezi, ümumiləşdirilməsi və inteqrasiyası.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat bazası kimi mövcud qanunlar, yerli və xarici ədəbiyyat və statistikadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti daha çox praktiki məlumat tələb etməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu sahənin inkişafı ilə bağlı strategiya və metodlardan istifadə edilməsidir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Azad edilmiş ərazilərdə KOS-ların kredit ödənişi siyasəti, müasir strukturların tətbiqi bu sahənin inkişafına təkan verib. Tədqiqatın nəticələri işçilər, tələbələr və bu sahə ilə maraqlananlar tərəfindən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Azad edilmiş zonalar, KOM-lar, kredit siyasəti.

LENDING POLICY FOR SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE LIBERATED REGIONS

SUMMARY

The actuality of the subject: The development of small and medium-sized businesses is one of the priorities facing the Azerbaijani economy. Small and medium enterprises (SMEs) are called upon to address all economic challenges, including employment and living standards, creating a competitive environment, increasing production, stimulating innovation processes and replenishing budgets. The development of SMEs, as a rule, is significantly limited by the lack of own funds formed from the personal savings of the population who have embarked on the path of entrepreneurship. In this regard, there is a need to attract investment resources (primarily bank loans) to ensure the operation and efficient development of small firms. In particular, the analysis of the lending process of SMEs for the development of small and medium enterprises in the liberated areas shows the extremely low intensity of their interaction with banks.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to determine the policy of lending to SMEs in the liberated areas.

Used research methods: Systematic and comparative analysis, analytical research methods, etc. methods were used. Analysis, synthesis, generalization and integration of credit models.

The information base of the research: Existing laws, local and foreign literature and statistics were used as the research base.

Restrictions of research: The main limitation of the research is that it requires more practical information.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is the use of strategies and methods related to the development of this field.

Scientific-practical significance of results: SME loan repayment policy in the liberated areas, the application of modern structures has given impetus to the development of this area. The results of the research can be used by employees, students and those interested in the field.

Keywords: Free zones, SMEs, credit policy.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
KOS	Kiçik və orta sahibkarlıq

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. BANK KREDİT SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI	13
1.1.Kiçik və orta sahibkarlıqda bank kredit siyasətinin konsepsiyası və əhəmiyyətinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi.....	13
1.2.Kiçik və orta sahibkarlıqda kredit siyasətinin formalaşmasının nəzəri əsasları	21
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLU VƏ ONUN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ	30
2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta biznesin yaradılmasının əsas istiqamətləri.....	30
2.2. Kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinin xüsusiyyətləri	39
2.3. Kiçik və orta biznesin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi	43
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN PERSPEKTİV İNKİŞAFI	51
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məsələləri.....	51
3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsi yolları	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69
ƏLAVƏLƏR	73
Cədvəllərin siyahısı	74
Şəkilərin siyahısı	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Tədqiqat mövzusunun aktuallığı müasir iqtisadi şəraitdə dövlətin işğaldan azad edilmiş rayonlarda kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin kreditləşdirmə siyasəti ilə əlaqədardır. Sahibkarlığın inkişafı iqtisadi böhranların mənfi təsirini azaldır, əhalinin iqtisadi fəallığını artırır, çoxlu iş yerlərinin yaradılmasına və milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır. Belə ki, bu gün kiçik və orta sahibkarlıq hüquqi, institusional, iqtisadi və digərləri daxil olmaqla çoxlu sayda təhlükə və risklərlə üzləşir. Bu gün qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda hər şeyin sıfırdan başlanması ilə müəssisələrə dəstək sistemi məqsədyönlü və işin növündən asılı olmayaraq ümumi xarakter daşıyır. Nəticədə, sahibkarlığa dəstək proqramları ilə sonuncunun müəyyən növ məqsədli proqramlara faktiki ehtiyacı arasında disbalans yaranır. Dünya ölkələrinin təcrübəsindən göründüyü kimi, maliyyə infrastrukturunun formalaşması və davamlı icrası üçün kiçik və orta sahibkarlığın mühüm şərti fəal dövlət siyasətidir ki, bu siyasət daha çox KOS-un maliyyələşdirilməsinin müvafiq forma və sxemlərini əvvəlcədən müəyyən edir, sonradan ənənəvi xarakter alır. KOS subyektlərinə təklif edilən kreditlərin faiz dərəcələri, əsasən, istehlak kreditləri ilə müqayisədə yüksəkdir, sənədlər paketi daha böyükdür və kreditin verilməsi məsələsi daha ətraflı şəkildə icra olunur. Qeyd olunanlar kreditləşmə riskinin yüksək olması, böyük miqdarda kredit vəsaitləri ilə bağlıdır. Bu kredit növü üçün faiz dərəcəsi hər bir halda fərdi olaraq müəyyən olunur. Kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun inkişafı üçün onun maliyyə dəstəyinə dövlət yardımının rolu danılmazdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Kiçik və orta sahibkarlığın tədqiqinin nəzəri və praktiki aspektləri, onun iqtisadiyyatın inkişafında rolu O.Y.Akimov, A.F.Axmetşin, Q.Banok, A.V.Qorlov, L.A.Kolesnikova, M.Q.Lapusta, K. Nordstrom, D.Stanford, D.Storey, V.B.Toreyev, R.Xizrik, C.Şumpeter, V.M.Yakovlev, E.Q.Yasin. A.O.Blinov, V.Y.Qorfinkel, Q.B.Kleyner,

A.V.Ovçinnikova, A.İ.Orlov, A.İ.Çepurenko, V.A.Şvandar, V.E.Dementyev, N.E.Eqorova, İ.A.Nikonova, A.M.Smulov və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. Kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinin problemləri və perspektivli alətləri E.M.Buxvald, A.V.Vilenski, V.V.Zabolotskaya, L.İ.Mayevskaya, A.V.Orlov, V.A.Rube, E.V.Rıbbinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Xüsusən də, kiçik müəssisələrin fəaliyyəti üçün konsaltinq bank xidmətlərinin göstərilməsinin zəruriliyi alimlərin (P.Blok, T.Cenkinson, F.Uikhem, E.Şeyn) əsərlərində sübuta yetirilmişdir. Kiçik sahibkarlığın inkişafı amillərinin və problemlərinin öyrənilməsinə bütün müxtəlif yanaşmalarla tədqiqatçılar iqtisadiyyatın bu sektorunun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyətini və zəruriliyini təsdiq edirlər. Bazar subyektlərinin qarşılıqlı təsirinə təsir edən amillərin öyrənilməsində müasir istiqamət A.V.Belyanin, S.V.Qorinin, L.Qudkov, S.V.Efimov, V.P.Zinçenko, D.X.İbrahimova, A.K.Lyasko, O.N.Melnikova, B.Z.Milner, E.V.Maruşkina, İ.A.Nikolayeva, C.Akerlof, S.Kovi, M.Meskona, F.Fukuyama, B.Şo, R.Skiller, K.Arou və başqaları tərəfindən müəyyən edilmişdir. İdarəetmə mütəxəssisləri (M.Albert, M.Meskon və F.Hedouri) idarəetmə sistemlərində etimadın xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmişdilər. Etibar səviyyəsi ilə iqtisadi artım göstəriciləri arasında kəmiyyət əlaqəsini D.A.Eroşin, P.V.Javoronkov, A.K.Lyasko, D.M.Safina, A.N.Tatarko, P.J.Zak, D.X.İbrahimova, F.Kifer, K.Nyuton, S.Knak, R.L.Porta, F.Rus və başqaları KOS-ların səmərəli inkişafı, onların banklarla aktiv qarşılıqlı əlaqəsi, kredit və investisiya resurslarının cəlb edilməsi istiqamətində işləri vurğulamışlar. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini banklarla qarşılıqlı əlaqələrin intensivləşdirilməsi əsasında müəssisələrin sürətli inkişafı probleminin aktuallığı və kifayət qədər elmi işlənməməsi müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş rayonlarda KOS-a dövlət maliyyə-kredit dəstəyinin əsas formalarını, eləcə də hüquqi şəxslərin kreditləşdirilməsinin mövcud vəziyyətini nəzərdən keçirmək, bu sahənin inkişafında əsas problemləri aşkarlamaq və onların həllinin əsas

yollarını təklif etməkdir.

Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- KOS-larla banklar arasında münasibətlər sistemində əsas disbalansın müəyyən olunması, habelə kiçik firmaların kredit-investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə şərait yaradan amillərin hərtərəfli təhlili;

- uzunmüddətli perspektivdə işğaldan azad olunmuş rayonlarda kiçik və orta sahibkarlığa kredit dəstəyini gücləndirən amil kimi KOS və banklar arasında qarşılıqlı etimadın rolunun əsaslandırılması;

- KOS-lar və banklar arasında qarşılıqlı etimad səviyyəsinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi və indeks metodundan istifadə etməklə etimadın kəmiyyətə qiymətləndirilməsi;

- KOS-un davamlı inkişafının ilkin şərti kimi kreditləşdirilmə risklərinin azaldılması üsul və mexanizmlərinin təhlili;

- müxtəlif mənbələrdən vəsaitlərin yığılması nəzərə alınmaqla KOS-ların kredit və investisiya resurslarına, o cümlədən sənaye kiçik firmalarına olan tələbatının qiymətləndirilməsi;

- KOS-ların kreditləşdirilməsi prosesinin intensivləşdirilməsi üçün tövsiyələrin formalaşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı işğaldan azad olunmuş rayonlarda KOS-un subyektlərinin kreditləşmə siyasətidir. Tədqiqatın predmeti KOS-un subyektləri ilə banklar arasında qarşılıqlı əlaqə proseslərinin təkmilləşdirilməsi yollarıdır.

Tədqiqat metodları: Sistemli təhlil davamlılıq, tarixşünaslıq və determinizm prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Azad edilmiş ərazilərdə KOBİ kredit problemlərindən iqtisadi istifadə ilə yanaşı, iş qanunlarını və qaydaları öyrənən yerli və xarici alimlər də istifadə olunur. Tədqiqatda sistemli və müqayisəli təhlil metodlarından, qruplaşdırmadan, analitik və qeyri-analitik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Birinci üsul sistemli və müqayisəli təhlil üsuludur. Bu üsul mövcud

mənbələrdən alınan məlumatların sistemli və müqayisəli öyrənilməsidir. İkinci üsul qruplaşdırma üsuludur. Bu üsulla cədvəllərdə, diaqramlarda və qrafiklərdə olan məlumatlar qruplaşdırılıb və tədqiq edilib. Üçüncü üsulda bəzi növ analitik və qeyri-analitik tədqiqat metodlarından istifadə etməklə tədqiqatlar aparılmışdır. Nümunələrə məlumatların təhlili, məzmun təhlili və insidentlərin araşdırılması üsulları daxildir. Tədqiqat aparılarkən mövcud normativ hüquqi aktlardan, statistik məlumatlardan, daxili audit sahəsində dövlət proqramlarına dair məlumatlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasına yerli və xarici ədəbiyyatlardan məlumatlar, KOS-un kredit siyasəti haqqında qəzet və jurnallarda dərc olunan məlumatlar, qanunvericilikdə, internet saytlarında və statistik materiallarda əks olunmuş məlumatlar daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi bunlardır:

1. KOS-lar və banklar arasında səmərəli əməkdaşlığa mane olan amillər kompleksi müəyyən olunmuşdur ki, bu da mikro səviyyədə ilk dəfə olaraq nəzərdən keçirilən bazar agentləri arasında qarşılıqlı etimadın aşağı səviyyəsini ehtiva edir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ilə banklar arasında qarşılıqlı əlaqə proseslərində bu amilin əhəmiyyəti və onların kredit-investisiya əməkdaşlığının intensivləşdirilməsində rolu əsaslandırılmışdır. Göstərilir ki, belə qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi əlaqəli sahibkarlıq sahələrinin fəaliyyətinin canlanmasına kömək edir.

2. Tədqiq olunan sahibkarlıq subyektləri arasında etimad səviyyəsinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üsullarının müəllif təsnifatı təklif edilir ki, bu mövcud inkişaflardan fərqli olaraq daha vacib xarakter daşıyır, geniş meyarlar toplusunu və qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. İnamın qiymətləndirilməsi üçün mövcud indekslərin təhlili əsasında işğaldan azad olunmuş rayonlarda KOS subyektləri ilə banklar arasında qarşılıqlı etimadın inteqral indeksi hazırlanmışdır, mövcud analoqlardan fərqli olaraq iqtisadi-statistik və ekspert yanaşmalarını sintez edir, iqtisadi göstəricilərin və nəticələrin seçilmiş

toplusunu özündə cəmləşdirir.

3. Əldə edilmiş qarşılıqlı etimad səviyyəsinin artırılması əsasında KOS subyektləri üçün adaptiv kredit və investisiya konsaltinqinin tətbiqi yolu ilə KOS-lar və banklar arasında mövcud “istehlakçı” əməkdaşlıq modelindən “tərəfdaş” modelinə keçid üçün metod işlənib hazırlanmışdır.

4. Mövcud strukturlardan fərqli olaraq, etimad və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan və vasitəçilik fəaliyyətinin qarşılıqlı fəaliyyətdən kənarlaşdırılması və kreditləşmənin azaldılması hesabına sinergik effekt götürən bank və sənaye biznesinin yeni institusional formaları təklif olunmuşdur. Bu isə öz növbəsində KOS-ların mənfəətinin və istehsal həcminin artımını təmin edəcəkdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti tapıntıların və tövsiyələrin KOS-ları dəstəkləyən strukturların fəaliyyətində, xüsusən də kiçik biznesə investisiyaların artmasına kömək etmək üçün şəraitin yaradılmasında, eləcə də işdə istifadənin mümkünlüyü ilə müəyyən edilir. Habelə, əldə edilən əsas nəticələr müasir tələblər nəzərə alınmaqla işğaldan azad olunmuş rayonlarda KOS subyektlərinin kreditləşdirilməsi siyasətinin istifadə olunmasına yönəlmişdir. Dissertasiya tədqiqatının materiallarından bank sahəsində çalışanlar istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, dissertasiyanın müəyyən müddələri iqtisadiyyat və bank işi ilə bağlı proqramlar üçün təhsil prosesində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. BANK KREDİT SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Kiçik və orta sahibkarlıqda bank kredit siyasətinin konsepsiyası və əhəmiyyətinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi

Sahibkarlığın inkişafı inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının yaradılmasının əsas amillərindən biridir. KOS müasir cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafının güclü mühərriki rolunu oynayır. Ölkəmizdə sahibkarlıq iqtisadi islahatlarının ardıcılıq və bir-birini tamamlamaq əsasında aparılması iqtisadiyyatın canlanmasının təmin edilməsi üçün mühüm şərtidir.

Ölkəmizin reallıqlarına gəlincə, ilk baxışdan müstəqilliyimizin ilk illərində vəziyyətin ürəkaçan olmadığı aydın görünür. İstər nəzəri cəhətdən, istərsə də respublika iqtisadiyyatındakı vəziyyətin nəticələri baxımından sahibkarlığın əsasını təşkil edən özəlləşdirmə qiymətlərinin liberallaşdırılmasından əvvəl getməli idi. Mühüm obyektiv və subyektiv amillər ölkəni qiymət prosesinə başlamağa məcbur etdi. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatına keçidin mühüm strateji tədbiri - özəlləşdirmə fiskal məqsədlər fonunda keçdi.

M.S.Nikolayenkova tərəfindən, bir neçə fəaliyyət növü ilə məşğul olan (şaxələndirilmiş) müəssisələr illik dövriyyədə ən böyük paya malik olan fəaliyyət növünün xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir. Onun KOS-la bağlı şərhli banklar haqqında əsasnamədə qəbul olunub: “KOS subyektləri hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrinə daxil edilmiş istehlak kooperativləri və kommersiya təşkilatlarıdır. Habelə fərdi sahibkarlar, vahid dövlət reyestrinə daxil edilməyən, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan aşağıdakı şərtlərə cavab verən fiziki şəxslər:

1) hüquqi şəxslər üçün - təşkilatların, bələdiyyələrin, xarici hüquqi şəxslərin, xarici vətəndaşların, ictimai və dini qurumların (birliklərin), xeyriyyə və digər fondların müvəkkil (birləşmiş) təşkilatlarında ümumi iştirak payı olan hüquqi şəxslərin kapitalı (pul fondu) 25%-dən çox (səhmdar investisiya fondlarının və qapalı investisiya fondlarının aktivləri istisna olmaqla), KOS subyekti olmayan bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin payı 25%-dən çox olmamalıdır;

2) əvvəlki təqvim ili üçün işçilərin orta sayı KOS subyektlərinin hər bir kateqoriyası üzrə işçilərin orta sayının aşağıdakı hədlərindən artıq olmamalıdır:

a) 101 nəfərdən 250 nəfərə qədər, o cümlədən orta müəssisələr üçün;

b) müəssisələr də daxil olmaqla 100 nəfərə qədər;

3) əlavə dəyər vergisi və ya aktivlərin balans dəyəri istisna olmaqla, əvvəlki təqvim ili üçün malların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlir müəyyən edilmiş hədləri aşmamalıdır (Николаенкова М.С. 2015: с.67).

Beləliklə, E.M.Samoxina tədqiqatında qeyd edir ki, KOS subyektinin kateqoriyası yalnız o halda dəyişir ki, limit dəyərləri bu tərifin ikinci və üçüncü bəndlərində göstərilən həddən yüksək və ya aşağı olduqda, bir ildən sonrakı iki təqvim ili ərzində digərinin ardınca təşkil olunmalıdır (Самохина Е.М. 2014: с.155). Xaricdə müvafiq olaraq AB və ABŞ-da istifadə olunan “kiçik və orta sahibkar” (KOS) termini geniş istifadə edilir və onların əsas fərqləri əvvəllər dövlət reqlamenti ilə müəyyən olunmuş meyarlar - sənədlərdir. Müxtəlif ölkələrdə kiçik təşkilatların müxtəlif kateqoriyalara təyin edilməsi meyarları fərqlidir. Sahibkarlıq sektorunun tərifində fərqlər hətta ayrı-ayrı AB ölkələri, ABŞ ştatları arasında da vardır ki, bu da kiçik biznes segmentində rəqabətin saxlanmasına heç də həmişə əlverişli təsir göstərmir, bir dövlət və ya ölkələrin birliyi daxilində biznes üçün əlavə maneələr yaradır.

Avropa Komissiyası sahibkarlıq sektorunu müəyyən edərkən aşağıdakı meyarları müəyyən edir:

- müəssisədə işləyənlərin sayı;

- mülkiyyət strukturu (iqtisadi müstəqillik);

- maliyyə meyarları (illik dövriyyə, aktivlərin balans dəyəri) (Bhide A. 2017: p.29).

Azərbaycan Respublikasında kiçik biznes əsasən bütün sənaye sahələrində mövcuddur. Əhalinin bütün əmək qabiliyyətli sosial qrupları kiçik müəssisələrin fəaliyyətinə cəlb olunur. Onun inkişafı ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərir, bazarın əmtəə və xidmətlərlə dolmasına, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış rəqabətin inkişafına, yeni iş yerlərinin və sənaye sahələrinin yaradılmasına, habelə vergi sisteminin formalaşmasına kömək edir. E.V.Paşenkonun fikrincə, kiçik biznesin əsas xüsusiyyəti investisiyaların inkişafını sürətləndirmək qabiliyyəti, dövriyyə vəsaitlərinin yüksək dövriyyəsi, aktiv innovasiyadır (Пашенко Е.В. 2015: с.36). Belə ki, o, həm də nisbətən aşağı gəlirlilik, yüksək əmək intensivliyi, yeni texnologiyaların tətbiqində çətinliklər, məhdud şəxsi resurslar və xüsusilə böhran zamanı yüksək rəqabət mühitində riskin artması ilə xarakterizə edilir.

KOS subyektlərinə bank kreditləşməsinə öyrənməyə başlayaraq, “kreditləşdirmə” və “bank kreditləşməsi” kimi terminlərin qısa təsvirini vermək məqsəddəuyğundur. Kredit bazarı maliyyə bazarının seqmentlərindən biridir. Ənənəvi olaraq, marksist təsnifata əsaslanan müasir kredit nəzəriyyəsi kreditin bank, ipoteka, istehlak, dövlət, kommersiya və beynəlxalq kredit kimi formalarını fərqləndirir. Eyni zamanda, kreditləşmənin müxtəlif formaları arasında bank krediti “müasir kreditin əsas forması” kimi özünü göstərir.

Beləliklə, Y.B.Puzhayevanın tədqiqatında bank krediti bazarı dedikdə, kredit vermənin konkret növləri və üsullarına (funksional yanaşma) əsaslanan kredit məhsullarının alqı-satqısı ilə bağlı banklar və borcalanlar arasında münasibətlərin məcmusu birbaşa və dolaylı yolla kredit götürən qurumların, fiziki şəxslərin məcmusu başa düşülür (Manafov Q.N. 2011: s.31). “Bank kreditləşməsi” termini bank kreditləri bazarı ilə sıx bağlıdır. E.V.Mazikova bank kreditləşməsinə iş prosesi, bank krediti əməliyyatları iştirakçılarının, ilk növbədə bank işçilərinin müəyyən hərəkətləri, kreditor kimi bank və onun borcalan arasında aşağıdakılarla bağlı münasibətlərin məcmusudur:

a) borcalana məqsədli (adətən) istifadə üçün müəyyən miqdarda pulun verilməsi;

b) onların vaxtında qaytarılması;

c) sərəncamında olan vəsaitdən istifadəyə görə borcalandan ödənişin alınması (Мазикова Е.В. 2014: с.467).

Böyük iqtisadi lüğətdə bank kreditləşməsinin təfsiri bankın öz kreditləri ilə müəssisələrin, şirkətlərin mövcud və dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasında bilavasitə iştirakı kimi kredit təşkilatlarında kreditləşmə prosesinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün yetərli olmayan bank kapitalının istehsala birbaşa investisiyası təqdim olunur. KOS dəyişən bazar şəraiti, yeni idarəetmə formalarının və texnologiyaların tətbiqi şəraitində ən böyük mobilliyə malikdir. Lakin dövlətin sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində bütün səylərinə baxmayaraq, bu prosesə mane olan bir çox problemlər mövcuddur. Əsas problemlərdən biri də sahibkarlığın maliyyə imkanlarının məhdud olmasıdır. Bu baxımdan bank kreditləri onların fəaliyyətinin əsas maliyyə mənbəyinə çevrilə bilər.

Kiçik və orta biznesin bank sektoru üçün kreditləşdirilməsi təkcə kreditləşmənin ayrıca seqmentində gəlir əldə etməyə deyil, həm də kredit risklərini diversifikasiya etməyə və əlavə gəlirləri artırmağa imkan verir. KOS-a münasibətdə banklar bu kredit riskini və kredit bazarını çox riskli hesab edərək son dərəcə ehtiyatlı mövqe tuturlar. Fransız tədqiqatçıları J.Şanel-Reynaud və E.Blois bunu müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolun əhəmiyyəti, bu qrup müəssisələrdə iflasın yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirirlər (məsələn, Fransada bu iri firmalara nisbətən təxminən 5 dəfə yüksəkdir), eləcə də kapital bazarları deyil, banklar onlar üçün əsas maliyyə mənbəyidir (bank kreditləri fransız kiçik şirkətlərinin borc kapitalının təxminən 40%-ni təşkil edir) (Bayramov V., Aghayarli L., Kadyrov Z., Aghahasanli I., Isayev S. 2017: p.59). Kreditləşmədə risk dərəcəsinin artmasına səbəb olan dörd əsas amil var ki, bu da sahibkarların bankdan kredit almaq imkanlarını azaldır. Birincisi, bu kateqoriyadan olan müəssisələrin öz vəsaitləri məhduddur. Öz vəsaitlərinin olmaması müəssisənin maliyyə vəziyyətini

kredit qabiliyyəti baxımından pisləşdirir, xüsusən də öz kapitalı ilə borc kapitalı arasındakı nisbət pisləşir. Nəticə etibarilə, bankın bu kateqoriyadan olan müəssisələrə kredit verərkən üzərinə götürdüyü risk dərəcəsi artır.

İkincisi, müasir iqtisadi şəraitdə onun informasiya təminatı biznesin aparılması üçün əhəmiyyəti danılmazdır. Bazarda ayrı-ayrı müəssisələrin mövqeyi haqqında keyfiyyətli məlumat praktiki olaraq yoxdur. KOS kreditləşdirilməsində risk dərəcəsini artıran üçüncü amil onların reputasiyasının formalaşması ilə əlaqədardır. Banklarla kredit münasibətlərinin inkişafı prosesində belə bir reputasiya yarana bilər. Banklar öz borcluları haqqında lazımı məlumatları toplayırlar və onların vəziyyəti haqqında öz fikirlərini formalaşdırırlar. Əgər kreditlər qrafikə uyğun ödənilirsə, o zaman şirkət əlverişli kredit tarixçəsini inkişaf etdirməyə başlayır ki, bu da onun gələcəkdə başqa kredit almaq şansını, ehtimal ki, faiz dərəcəsi, müddət və daha sərfəli şərtlərlə artırır. Bununla belə, bu cür əlaqələrin qurulması vaxt tələb edir və yeni qurulan müəssisələr bu cür qarşılıqlı əlaqələrin əhatə dairəsindən kənar qalır. Müsbət reputasiya yaratmağın başqa bir yolu şirkət tərəfindən ödəniş öhdəliklərini müntəzəm yerinə yetirməsidir, bunun nəticəsində bank belə bir şirkətə yeni, hələ məlum olmayan borclulara təklif olunanlardan daha aşağı faiz dərəcələri təqdim edə bilər.

Nəhayət, KOS subyektlərinin kreditləşdirilməsində risk dərəcəsini artıran dördüncü amil onların aktivlərinin müəyyən hissəsinin spesifik xarakter daşması ilə bağlıdır. Bu, aşağıdakılarda əks olunur:

- bu aktivlərin təkrar bazarda satılması çətindir, çünki bazar bütün aktivlər üçün yetərincə inkişaf etməmişdir;

- spesifik aktivlər həmişə kredit üçün təminat rolunu oynaya bilməz, çünki onlar konkret firma ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdırlar (məsələn, hər hansı xüsusi avadanlıq);

- onların təyin edilməsi imkanları müəyyənliklə məhduddur (Niftullayev V. 2012: s.246-248).

Beləliklə, KOS subyektləri banklar üçün xüsusi risk qrupunu təşkil edir.

Onların sərfəli şərtlərlə bank kreditlərinə çıxışını ciddi şəkildə çətinləşdirir. Artan risk dərəcəsi ya kredit verməkdən imtinaya, ya da onun dəyərinin artmasına səbəb olur. Nisbətən yüksək olan bankların təklif etdiyi faizlə kreditlərin əldə edilməsi imkanları heç də sahibkarlığın marağını həmişə ödəmir. KOS-un müxtəlif kateqoriyalarının maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına yanaşmalardakı fərqlilik fonunda sahibkarlığın kreditləşdirilməsi ilə bağlı xüsusiyyətlər kreditləşmənin həcmünün genişlənməsi üçün differensial dəstək tələb edir.

E.V.Paşenkonun apardığı araşdırmalara görə, KOS subyektlərinin bank kreditləşməsi, birincisi, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə bank xidmətlərinin kompleks sisteminin elementlərindən biridir, ikincisi, bu, çoxmərhləli prosesdir, standart kredit prosedurlarını ehtiva edir (Пашенко Е.В. 2015: с.61). KOS-un kreditləşdirilməsinin subyektləri kredit vəsaitlərinə ehtiyacı olan müxtəlif mülkiyyət formalı və təşkilati-hüquqi formada olan müəssisələr, onları müəyyən şərtlərlə digər subyektlərin istifadəsinə təqdim etməyə hazır olan maliyyə aktivlərinin sahibləridir.

KOS-un kreditləşdirilməsinin obyektə sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri olan maliyyə resurslarını cəlb etmək ehtiyacını ifadə edən kreditin məqsədidir. Bankın müəssisənin vəsaitə ehtiyacını müəyyən etməsi üçün kreditin təyinatının şirkətin fəaliyyət növünə uyğun olub-olmamasını, habelə sahibkarın çəkdiyi xərclərin məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək lazımdır. Kreditləşmə obyektə bankın təklif etdiyi kredit məhsulları ilə müəyyən edilir və borcalan - KOS subyektləri kreditin təyinatı üzrə istifadəsinə ciddi riayət etməlidirlər. KOS-un kreditləşdirilməsi prinsipləri bank kreditləşməsinin ümumi qəbul edilmiş prinsiplərindən heç də fərqlənmir. Bununla belə, kredit təşkilatlarının kiçik biznes segmentinin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi biznesə bank kreditlərini ümumilikdə korporativ kreditləşmədən ayırmağa və kiçik biznesin məhdudiyyətlərini nəzərə almağa imkan verən müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Sahibkarlığın kreditləşdirilməsinin sadalanan xüsusiyyətlərini yaradan məhdudiyyətlər arasında əsas rolunu aşağıdakılar oynayır:

- ✓ kapitalın aşağı səviyyəsi;
- ✓ mühasibat uçotunun sadələşdirilmiş formasının istifadəsi ilə bağlı natamam daxili məlumat;
- ✓ kredit vermək üçün başlanğıc kapitalın və likvid girovun olmaması (Аббасов Ф.Х. 2014: с.182).

KOS-un kreditləşdirilməsi sisteminin elementlərini aydınlaşdırmaq üçün, fikrimizcə, kreditləşdirmənin növü, forması və metodu ilə bağlı tərifləri bir-birindən ayırd etmək lazımdır. V.V.Zabolotskayanın fikrincə, bu komponentlər kreditləşmə sisteminin struktur elementlərinin iqtisadi və texnoloji blokuna daxildir (Manafov Q.N. 2012: s.157). Kredit vermə metodu bir subyektə, bizim vəziyyətimizdə - kiçik biznesə müəyyən bir növ kreditin həyata keçirilməsi üsuludur. Kredit vermə forması maliyyələşdirmə metodunun mahiyyətinin xarici təzahürüdür. Kommersiya banklarında sahibkarlığın kreditləşdirilməsi formalarından istifadə olunur:

1. Kredit;

2. Müştəriyə təsdiq edilmiş limit daxilində vəsait götürməyə, habelə bu bankda bağlanmış kreditləri qaytarmağa və yenidən borc götürməyə imkan verən kredit xətti (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. 2009: s.226).

Kreditləşmə forması çərçivəsində kredit xəttinin aşağıdakı növlərini ayırmaq olar:

- revolver kredit xətti;
- dönməz kredit xətti;
- çərçivə kredit xətti (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. 2009: s.227).

KOS üçün əsas kredit növləri aşağıdakılardır:

1. Cari fəaliyyət üçün kredit;

2. İnvestisiya krediti;

3. Kommersiya ipotekası;

4. Biznes kreditlərinin spesifik növləri (lizinq, akkreditiv faktoring,)

(Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. 2009: s.228).

Cari fəaliyyət üçün kreditin alınmasında məqsəd dövriyyə kapitalının doldurulması və ya daşınar əmlakın (maşın və avadanlıq) alınması ola bilər. Cari əməliyyatlar üçün kreditlər ənənəvi formada, kredit xətti və ya cari hesab üzrə overdraft şəklində verilir. İnvestisiya kreditləri ilk növbədə borc vəsaitlərinin əldə olunması məqsədi ilə xarakterizə edilir. Yeni layihə, istehsal gücünün əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi və ya yeni fəaliyyət istiqamətinin inkişafı ola bilər. Müəssisənin cari gəlirliliyi əhəmiyyətli deyil, lakin sahibkar öz vəsaitinin təxminən 30%-ni investisiya layihəsinə yatırmalıdır. İnvestisiya kreditləri banklar tərəfindən 10 il müddətinə verilir və xüsusilə cəlbədidir ki, onlar əsas borcun ödənilməsi üçün möhlət verə bilirlər. Kommersiya ipotekası sxemi praktiki olaraq yaşayış binasından fərqlənir. Alınan binalar kredit üzrə girov kimi çıxış edir, ipoteka krediti alan şəxs öz vəsaiti hesabına onun dəyərinin 10 %-dən 30 %-ə qədərini ödəməlidir, kredit müddəti 30 ilə çatır. Kredit satıcıya verilir və alqı-satqı müqaviləsi rəsmiləşdirilərkən Dövlət Sərhəd Xidməti tərəfindən alınmış əmlakın yüklülüyü qeydə alınır. Belə ki, kredit qaytarılmayana qədər mülkiyyətçi girov qoyulmuş əmlakı sata bilməz. Kommersiya ipotekasının fərqli xüsusiyyəti odur ki, alınan binalar qeyri-yaşayış fondu kimi qeydiyyatla alınmalıdır.

Dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin seçdiyi təşkilati formalardan asılı olmayaraq bütün sahibkarlara kredit sahəsində bərabər hüquqlara təminat verir. İnformasiya, əmək, maddi-texniki, maliyyə, təbii və digər ehtiyatlardan istifadə etmək üçün bərabər imkanlar yaradır. Dövlət qanuni olaraq sahibkarlar arasında rəqabət azadlığını təmin edir, istehlakçıları sahibkarlıq fəaliyyətinin istənilən sahələrində haqsız rəqabətin və inhisarçılığın təzahürlərindən qoruyur.

1.2. Kiçik və orta sahibkarlıqda kredit siyasətinin formalaşmasının nəzəri əsasları

Beynəlxalq təcrübənin göstərdiyi kimi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının tərkib hissələrindən biri kiçik və orta sahibkarlıqdır. Kiçik müəssisələr iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərə ən çox həssasdırlar, bazar şəraitində dövlət iqtisadiyyatının sabitliyinə və inkişafının dinamikliyinə təsir göstərilir. Bu şəraitdə sahibkarlar təkcə öz müəssisəsinin ixtisaslaşmasının üstünlüklərindən və onun işçilərinin maraqlarından deyil, həm də istehsalat kooperasiyasında açılan imkanlardan istifadə edirlər. Kiçik biznesin geniş yayılmasının səbəbi onun böyük maliyyə sərmayələri, maddi, eləcə də əmək resursları tələb etməyən müxtəlif fəaliyyət sahələrində çalışan insanların geniş təbəqəsi üçün əlçatan olmasıdır. Cəmiyyətin inkişafının sabitliyini təmin edən orta təbəqənin formalaşması üçün əsas olan biznesdir. KOS-un inkişafını təmin edən vasitələrdən biri də kreditləşmədir.

Kredit, ortaqlardan birinin (borc verənin) digərinə (borcalana) ekvivalentini qaytarmaq şərti ilə müəyyən müddətə vəsait təqdim etdiyi kredit fiziki, hüquqi fiziki şəxslər arasında bağlanan iqtisadi əməliyyatın bir növüdür. Kredit əsasən müasir iqtisadiyyatın inkişafı üçün ilkin şərt, iqtisadi artımın zəruri elementidir. Kredit sayəsində iqtisadi və şəxsi ehtiyacların ödənilməsinə sərf olunan vaxt azalır. Həm böyük təşkilatlar, həm də kiçik istehsal, kənd təsərrüfatı və ticarət müəssisələri, eləcə də dövlətlər, hökumətlər və vətəndaşlar tərəfindən istifadə edilir. Kredit münasibətlərinin yarandığı və inkişaf etdiyi konkret iqtisadi əsas vəsaitlərin (kapitalın) dövriyyəsidir. Kapitalın qeyri-bərabər dövriyyəsi zəminində pul vəsaitlərinin istehsal vaxtı ilə tədavül vaxtı arasındakı uyğunsuzluğu aradan qaldıran münasibətlərin yaranması təbii olur və vəsaitlərin müvəqqəti

məskunlaşması ilə kapitalın dövriyyəsi arasında nisbi ziddiyyət yaranır. Onların xalq təsərrüfatında istifadəsinə ehtiyac yaranır. Beləliklə, kredit əmtəə təsərrüfatının qaçılmaz atributuna çevrilir. Krediti borcalan kasıb olduğu üçün yox, kapitalın dövriyyəsinin obyektivliyinə görə öz resurslarından tam məhrum olduğuna görə götürürlər.

Kreditin reallığa çevrilməsi üçün müəyyən şərtlər, lakin ən azı iki şərt lazımdır:

- borc verənlə borcalanın maraqları üst-üstə düşdükdə kredit zərurəti yaranır;
- kredit əməliyyatının iştirakçıları - borc verən və borcalan - iqtisadi əlaqələrin müəyyən etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə maddi təminat verən müstəqil qurumlar kimi çıxış etməlidirlər (Bayramov V., Hasanov R., Aghayarli L., Aghahasanli I., Isayev S. 2017: p.142).

Kredit bir neçə əsas meyarlara görə təsnif etmək adətdir, bunlardan ən vacibi kreditor və borcalan kateqoriyalarını, habelə müəyyən kreditin verilmə formasını əhatə edir. Buna əsasən, kreditin aşağıdakı kifayət qədər müstəqil formalarını ayırmaq olar:

- Bank;
- Kommersiya;
- İstehlakçı;
- İpoteka;
- Dövlət;
- Beynəlxalq;
- Banklararası (Kaşiyeva F.S. 2011: s.197).

İqtisadiyyatda kredit münasibətlərinin əhəmiyyətli növlərindən biri bank kreditidir. Bu cür kredit münasibətlərinin obyektə pul vəsaitlərinin birbaşa kreditə köçürülməsi prosesidir və onlar yalnız Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından bu cür əməliyyatları icra etmək üçün lisenziya almış ixtisaslaşmış kredit təşkilatları tərəfindən verilir. Kredit münasibətlərinin aləti kredit müqaviləsidir. Bu kredit forması üzrə gəlirlər kredit faizləri və ya bank faizləri

şəklində gəlir, onun dərəcəsi tərəflərin istəyi ilə müəyyən müddət üçün onun orta dərəcəsi və konkret kredit şərtləri nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Bank kreditinin verilməsi müəyyən metodoloji əsaslara əsaslanır ki, onun elementlərindən biri də kredit kapitalı bazarında istənilən əməliyyatın praktiki təşkilində ciddi şəkildə müşahidə olunan prinsiplərdir:

- qayıtmaq;
- təcili;
- ödənişli;
- təhlükəsizlik;
- hədəf xarakter;
- kreditin diferensial xarakterli olması (Kaşiyeva F.S. 2011: s.198).

Bu prinsiplər kreditin inkişafının ilk mərhələsində kortəbii şəkildə yaranmış, sonralar milli və beynəlxalq kredit qanunvericiliyində birbaşa əksini tapmışdır. Yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında bank kreditlərinin verilməsi və ödənilməsi, onların sənədli qeydiyyatı qaydası müəyyən edilir. Bu qaydalar kreditin xarakteri, rolu, funksiyaları və onların təzahür etdiyi konkret sosial şəraitlə müəyyən olunur.

İstənilən ölkənin iqtisadiyyatında sahibkarlığın rolunu xarakterizə edən göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

- təsərrüfat subyektlərinin ümumi sayında KOS subyektlərinin və fərdi sahibkarların sayı;
- müəssisələrin istehsal etdiyi ÜDM-in həcmi və onun müəyyən regionda, təsis qurumunda və ya bütövlükdə ölkədə ÜDM-in həcmində payı;
- iri sənaye müəssisələrinin davamlı fəaliyyətinin təmin olunması;
- sahibkarlıq subyektlərinin ödədiyi vergi və ödənişlərin məbləği, onların dövlət büdcəsinin formalaşmasında payı;
- tam iş saati ilə işləyən kiçik müəssisələrdə işləyən işçilərin, kənar yarımştat işçilərin və mülki müqavilələr əsasında müvəqqəti işə götürülən işçilərin sayı;
- müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin göstəriciləri ilə qiymətləndirilə bilən kiçik sahibkarlığın səmərəliliyi;

- müəssisələrin bazarın istehlak malları (işlər, xidmətlər) ilə dolmasına və əhalinin tələbatının ödənilməsinə töhfəsi. Bu göstərici yalnız kiçik biznesin hələ də inkişaf etmədiyi ölkələrdə istifadə oluna bilər (Əliyev T.N., Əhmədli A.M., Məmmədov R.M. 2011: s.153).

Qanunvericiliyin müddəalarına uyğun olaraq müəssisələrin KOS subyektləri kimi təsnifləşdirilməsi meyarlarına fəaliyyətinin növündən asılı olmayaraq işçilərin orta sayı, məhsul satışından əldə edilən gəlirin maksimum həcmi və aktivlərin balans dəyəri daxildir. Müasir şəraitdə banklarla KOS-ların qarşılıqlı fəaliyyətində onların səmərəli əməkdaşlığına mane olan boşluq vardır. Qeyd olunanlar üç əsas səbəblə bağlıdır:

1) Orta faiz dərəcələri kreditlər üzrə sənaye şirkətlərinin aktivlərinin gəlirliliyini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir, bu da maliyyə leverecinin inversiyasına səbəb olur. Nəticədə, bu cür şərtlərlə borc vəsaitləri cəlb edən sənaye firmalarının əsassız yüksək borc yükü var ki, bu da sonradan müflisləşməyə səbəb ola bilər. Maliyyə leverajının inversiyasının tərkib hissəsi kimi kreditlərin yüksək qiyməti, eləcə də yaxın gələcəkdə onun azaldılması perspektivlərinin olmaması bank maliyyələşdirməsinin cəlbediciliyini azaldır. Belə bir şəraitdə müəyyən üstünlüklərə məhz dövlət tərəfindən prioritet kimi müəyyən edilən və müəssisələri kredit dərəcəsinin subsidiyalaşdırılması şəklində dövlət dəstəyi tədbirlərinə müraciət etmək imkanı olan sənayelər malikdir;

2) Əsasən müəssisələrin aşağı səmərəliliyi (aşağı rentabellik göstəriciləri), yüksək texnologiyalı və müasir avadanlıqla kifayət qədər təmin olunmaması ilə bağlı olan yüksək kredit riskləri bir çox istehsal şirkətləri rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilmirlər, onların satışı borc vəsaitlərinin qaytarılmasını təmin edə bilər. Habelə, kredit risklərinin miqyası vaxtı ötmüş kreditlərin həcmi kimi göstəricilərə mənfi təsir edir;

3) Bank sistemində uzunmüddətli resursların olmaması, kredit resurslarına tələb və onun əsasında təklif arasında struktur disbalansına gətirib çıxarır: istehsal fəaliyyətinin kreditləşdirilməsi üçün uzunmüddətli resurslar lazımdır, banklar isə yalnız qısamüddətli kreditlər verməyə hazırdırlar (Əliyev T.N., Əhmədli A.M.,

Məmmədov R.M. 2011: s.284).

KOS-ların kreditləşdirilməsi prosesinə mane olan digər mənfi amillərə aşağıdakılar daxildir: inflyasiya prosesləri, manatın qeyri-sabitliyi, o cümlədən iqtisadiyyatda artan qeyri-müəyyənlik və ölkədə iqtisadi artımla bağlı gözləntilərin olmaması və ya hətta mənfi olması. Mövcud vəziyyət həm müəssisələrə, həm də banklara 3-5 ildən artıq orta və uzunmüddətli proqnozlar tərtib etməyə imkan vermir. Məhz bu müddət iqtisadiyyatın sənaye sektorunun inkişafı üçün investisiya layihələrinin icra olunması üçün zəruri olan minimumdur. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində müəssisələr 10, hətta 20 il müddətinə də kredit ala bilirlər. Sənaye istehsalının mühüm segmenti olan KOS subyektlərinin kreditləşdirilməsi ilə bağlı vəziyyət daha da əlverişli deyil. Mövcud vəziyyətin səbəblərini təhlil edərkən iki qrup amili ayırmaq lazımdır. Onlardan biri ümumiyyətlə kiçik biznesin kifayət qədər kreditləşdirilməməsinin səbəbləri ilə, digəri - kiçik sənaye firmalarının istehsal xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. KOS-ların kredit əməliyyatında borcalanın xüsusi yeri onu kreditordan fərqləndirir:

- borcalan borc verilən vəsaitin sahibi deyil, o, yalnız müvəqqəti mülkiyyətçidir, başqalarının ona aid olmayan resurslarından istifadə edir;
- borcalan borc götürdüyü vəsaitlərdən tədavül və istehsal sferasında istifadə edir. Kreditor isə birbaşa istehsala getmədən mübadilə mərhələsində kredit verir;
- borcalan təsərrüfatda dövrəni tamamlamış borc verilmiş resursları qaytarır. Belə qaytarmağı təmin etmək üçün borcalan öz fəaliyyətini elə təşkil etməlidir ki, borc verənlə hesablaşmalar üçün kifayət qədər vəsaitin buraxılmasını təmin etsin;
- borcalan nəinki müvəqqəti istifadə üçün aldığı dəyəri qaytarır, həm də borc verəndən aldığından artıq məbləğ ödəyir, yəni kredit faizinin ödəyicisidir;
- borc verəndən iqtisadi asılılıq borcalanı borc verilən vəsaitdən rasional istifadə etməyə, borcalan kimi öhdəliklərini yerinə yetirməyə məcbur edir. Borcalan borc götürdüyü vəsaiti qaytardıqdan, eləcə də kredit faizlərini ödədikdən sonra belə borc verəndən asılılığını itirmir: o, potensial olaraq keçmiş borc verəndə

yeni kreditor görür və kredit müqaviləsində nəzərdə tutulan bütün öhdəlikləri tam icra etməlidir (Аббасов Ф.Х. 2018: s.105).

Banklar tərəfindən KOS-lara kredit verilməsi məsələsi üzrə qərarların qəbulu prosesi bir neçə əsas mərhələdən ibarətdir. Kreditin xüsusiyyətləri, onun verilməsi, istifadəsi və ödənilməsi üsulları göstərilir. Bu mərhələnin başlıca məqsədi və vəzifəsi optimal kredit şərtlərinin işlənilib hazırlanması, kredit verilməsi üçün təklif olunan layihənin icra olunması şərtlərinin qarşılıqlı anlaşmasına nail olmaqdır. Müştərinin müraciətinin “ekspres təhlili” aparılır və kreditin verilməsinin əsas mümkünlüyü barədə qərar qəbul edilir. Eyni zamanda, potensial borcalan və təklif olunan kredit layihəsi haqqında hərtərəfli məlumat əldə edilməlidir. Borcalanın etibarlılığı və kredit qabiliyyəti, onun mümkün sahibkar tərəfdaşı kimi nüfuzu, tələb olunan kredit məhsulunun etibarlılığı, faizlərin qaytarılması və ödənilməsi üçün təminat dərəcəsi müəyyən edilir. Lazım gələrsə, banklar kredit təklifi ilə bağlı tələblərini işləyə və borcalanı onlarla tanış edə bilər. Kredit təklifinin bankların kredit siyasətinə uyğunluğu və onların kredit portfelinin müəyyən strukturu formalaşır. Yeni kreditin verilməsi kredit portfelinin daha da diversifikasiyasına və kredit riskinin azalmasına gətirib çıxaracaq, yoxsa əks nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Müştəri ilə ilkin danışıqların aparılması kredit əməliyyatının parametrləri haqqında ümumi təsəvvürün formalaşmasına təkan verir: borcun məbləği, nəzərdə tutulan məqsəd, əsas şərtlər kreditləşmənin (forma, müddət, faiz dərəcəsi, ödənişlərin tezliyi), maliyyələşdirilməsi üçün təklif olunan layihənin icra olunması mərhələləri, borc vəsaitlərinin ödənilməsi mənbələri, borcalanın öz vəsaiti ilə layihənin icra olunmasında iştirak payı. Bundan əlavə, verilən vəsaitin geri qaytarılmasının təminatı kimi hansı növ təminat təqdim oluna biləcəyi ortaya çıxır. Bunun üçün müəyyən edilir:

- müştəri tərəfindən təmin edilə bilən təhlükəsizlik növü;

- onun keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. 2009: s.281).

Bir qayda olaraq, hətta potensial borcalan ilə ilk təmaslar layihənin daha da işlənilib hazırlanmasının məqsədəuyğunluğu barədə ilkin nəticələr çıxarmağa imkan

verir. Kredit ərizəsi ilə işləməyə davam etdikcə əlavə danışıqlar aparmaq lazım gələ bilər. Bu müştərinin təklifi haqqında ən dolğun təsəvvür əldə etməyə fürsət verəcəkdir. Borcalan tərəfindən göstərilən faktların təsdiqi üçün aşağıdakı sənədlər tələb edilir:

1. Kredit üçün rəsmi müraciət;

2. Ərizə formasında tərtib edilmiş və sorğu edilən şəxs haqqında qısa məlumatı əks etdirən rəsmi ərizə;

3. Şirkət və kredit layihəsi haqqında qısa məlumatı özündə əks etdirən doldurulmuş və imzalanmış ərizə forması;

4. Hüquqi sənədlər:

- müəssisənin notariat qaydasında təsdiq edilmiş təsis sənədləri, imza nümunələri və möhür izləri kartı;

- danışıqlar zamanı təşkilatın adından çıxış etmək və kredit müqaviləsi bağlamaq hüququna malik olan şəxsin səlahiyyətlərini təsdiq edən sənədlər və digər sənədlər;

- təsisçilərin (iştirakçıların, səhmdarların) kreditin alınmasına və ya təminatın verilməsinə razılığı (təsisçilərin, iştirakçıların, səhmdarların iclasının protokolunun əsli).

5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən sənədlər:

- müəssisənin 2,3,4,5 nömrəli formalarla balansı;

- qarşı tərəflərin adları, borcun məbləği, yaranma tarixi və ödəmə müddəti (əvvəlki hesabat dövrü üçün), habelə kredit üçün müraciət edildiyi tarixə kreditor və debitor borclarının vəziyyəti göstərilməklə, borcların dekodlaşdırılması;

- kredit sorğusu verildiyi tarixə kredit müqavilələrinin (kredit müqavilələrinin) və girov müqavilələrinin (zəmanət, təminat) surətləri ilə birlikdə alınmış kreditlər və borclar haqqında arayış;

- sorğunun verildiyi tarixə zəmanət müqavilələrinin surətləri əlavə edilməklə verilmiş zəmanət şəhadətnaməsi;

- digər banklarda açılmış hesablaşma, digər və cari hesabların siyahısı;

- borcalanın son bir il üzrə hesablaşma, cari və digər hesablarından aylıq dövriyyəsi və orta aylıq qalığı göstərməklə təsdiq edilmiş çıxarışların surətləri;

6. Tələb olunan vəsaitin təyinatı üzrə istifadəsi barədə məlumatları özündə əxz olunan sənədlər paketi, bir qayda olaraq, o, texniki-iqtisadi əsaslandırma, əməliyyatın iqtisadi səmərəliliyini və bütün kredit müddəti ərzində xərclərin ödənilməsini təsdiq edən biznes planında əks olunur. Bu, kreditləşmə üçün təklif olunan layihə, borc vəsaitinin alıcısı haqqında ətraflı məlumatı ehtiva edir:

- layihənin icra olunması ilə bağlı fəaliyyətlərin xüsusiyyətlərinin genişləndirilmiş formada təsviri;

- bu bazar segmentində üstünlük təşkil edən şərtlər kontekstində məhsul (xidmət) haqqında məlumat - tələb və bazarın inkişaf perspektivləri, rəqabət mühiti, şirkətin və onun məhsulları, yaxud xidmətlərinin mövqeyi;

- istehsal tsiklinin əsas mərhələlərini əks etdirən istehsal planı;

- layihənin idarə edilməsinin həyata keçirilməsini təsvir edən bölmə;

- maliyyə planı;

- layihənin həyata keçirilməsində əsas risklər.

7. Kreditin təmin edilməsinin təklif olunan üsuluna dair məlumatları özündə ehtiva edən sənədlər, onların tərkibi potensial borcalanın borc verənə təklif etməyə hazır olduğu və cari kredit siyasətinə əsaslanaraq sonuncunun optimal hesab etdiyi kreditin qaytarılması zamanının üsulu və forması ilə müəyyən edilir. Girov saxlayan ya borcalanın özü, ya da borcalanın öhdəlikləri üzrə borc verənə zəmin kimi çıxış edən üçüncü şəxs ola bilər. Girov predmetini xarakterizə edən sənədlər paketinə girov saxlayanın hüquq qabiliyyətini təsdiq edən hüquqi sənədlər daxil ola bilər (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. 2009: s.292-294).

Kredit müraciətinin təhlili - borcalanın kredit və ödəmə qabiliyyətinin təhlili, müştərinin təklif etdiyi girovun qiymətləndirilməsidir. Təhlilin əsas vəzifəsi kredit risklərini minimuma endirmək və kreditorun maksimum gəlir əldə edə bilməsini təmin etməkdir. Bu, borcalanın təhlilini, onun biznesinin xüsusiyyətlərini, kredit vermək üçün təklif olunan layihənin özünü, habelə təklif olunan girovun təhlilini

nəzərdə tutur. Təhlil borcalan və kredit layihəsini xarakterizə edən məsələlərin geniş spektrini əhatə edir. Kredit layihəsinin yekun nəticəsinə təsir göstərən və ya ola bilən xarici və daxili mühitin aşağıdakı amilləri təhlil edilməlidir:

- müştərinin tutduğu bazar segmentinin, sənayenin və regionun ümumi vəziyyəti;

- müştərinin bazardakı mövqeyi, rəqabət qabiliyyəti;

- müştərinin inkişaf perspektivləri, maliyyə vəziyyəti,;

- kreditləşdirilən əməliyyatın xarakteri;

- təqdim edilmiş girovun likvidliyi;

- bank və digər kredit təşkilatları ilə əlaqələrin tarixi (Kaşiyeva F.S. 2011: s.77).

Kredit KOS-lar tərəfindən kredit müqaviləsində göstərilmiş müəyyən şərtlər icra olunduqdan sonra kreditin məbləğinə və məqsədlərinə uyğun olaraq ödəniş tapşırıqları verilərkən müştəriyə kredit hesabı açılaraq onun cari hesabına vəsait köçürülməklə verilir. Kredit müqaviləsinin şərtlərindən asılı olaraq kreditlər verilə bilər:

- müqavilənin əvvəlində birdəfəlik;

- cədvəl üzrə;

- borc alan ödəniş sənədlərini təqdim etdiyi üçün (Kaşiyeva F.S. 2011: s.79).

Kredit monitorinqi kredit müraciətinə baxıldıqdan, onun təhlilindən, qərar qəbul edildikdən və kreditin verilməsindən sonra kredit verilmiş layihənin gedişinə nəzarət həyata keçirilir ki, bura daxildir: bütün növ kreditlərin dövrü yoxlanışı. Hər bir kredit müqaviləsi üzrə bütün ən vacib şərtlərin yoxlanılması, o cümlədən:

- ❖ kredit üzrə faktiki ödənişlərin hesablanmış məlumatlara, habelə kreditin məqsədlərinə uyğunluğu;

- ❖ kredit borcu üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması;

- ❖ kredit təminatının keyfiyyəti və vəziyyəti;

- ❖ müvafiq sənədlərin tamlığı və ixtiyarında olan hər hansı təminat və zəruri hallarda borcalana qarşı qanuni tədbirlər görmək hüququ əldə etmək imkanı;

❖ maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri və borcalanın bank kreditinə tələbatının artması və ya azalması ilə bağlı proqnozların qiymətləndirilməsi (Kaşiyeva F.S. 2011: s.82).

İri kreditlər tez-tez nəzər yetirilir, çünki borcalanlar tərəfindən tələblərə əməl edilməməsi bankların maliyyə sağlamlığına ciddi təsir göstərə bilər. Kredit yoxlamaları bankların öz resurslarının əhəmiyyətli hissəsini yatırdığı sənaye sahələrində ciddi problemlər olduqda həyata keçirilir.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə KOS kreditləşməsi inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalır. Biznes maliyyə resurslarının kəskin çatışmazlığı şəraitində fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda biznesə banklar tərəfindən kredit verilməsi digər ölkələrlə müqayisədə geniş yayılmayıb. Bununla belə, faktoring, lizing, kraudfunding, biznes investisiyaları və müəssisə kredit portfelinin formalaşdırılması kimi KOS-lar üçün alternativ maliyyələşdirmə alətləri kiçik firmaların maliyyələşdirilməsinin çox kiçik bir hissəsini əhatə edir.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLU VƏ ONUN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ

2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta biznesin yaradılmasının əsas istiqamətləri

Təbii ki, bu ərazilərin xalqımız üçün tarixi-mədəni əhəmiyyəti istənilən iqtisadi dəyərlərdən qat-qat üstündür. İşğaldan azad edilmiş ərazilər zəngin iqtisadi potensialı gözqabağındadır. Bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası zəminində yaradılan yeni iqtisadi dəyər dövlətimizin qədəm qoyduğu torpaqların bərpası üçün sərf etdiyi bütün maliyyə xərclərindən dəfələrlə çoxdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes mühitinin, xüsusilə də mikro, kiçik və orta müəssisələrin yaradılması qeyri-neft sektorunun inkişafına ciddi təkan verəcək və istehsal artacaqdır. Bu etimadın maddi əsasını işğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii sərvətləri, sosial-iqtisadi əsasını isə Vətənə qayıdan fədakar, qürurlu insanlar təşkil

edəcək.

II Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərin reintegrasiyası və dəyər zəncirinə qoşulması yolu ilə ölkəmizin ümumi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi həyata keçiriləcək. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə və 4-cü Sənaye İnqilabının prinsiplərinə uyğun olaraq, münaqişədən sonrakı ərazilər yerli xüsusiyyətlər, resurslar və perspektivlər nəzərə alınmaqla inkişaf etdiriləcək. Beynəlxalq ekspertləri cəlb etməklə Ermənistanın Azərbaycana vurduğu ziyan, o cümlədən torpaq, su, meşə sərvətləri, faydalı qazıntılar, əmlak və mədəni sərvətlər, ən əsası isə mülki əhaliyə dəyən ziyan hesablanır və müvafiq iddialar irəli sürülür. Qarabağın inkişaf strategiyası yerli, regional, milli və beynəlxalq səviyyələrdə qısa, orta və uzunmüddətli fəaliyyətləri əhatə edə bilər. Strategiyanın həyata keçirilməsi üçün idarəetmənin təşkili və dövlət siyasətinin makroiqtisadi, fiskal, monetar, sosial və digər alətlərindən istifadə edilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda milli valyutanın real məzənnəsini tənzimləmək üçün pul kütləsinin iqtisadiyyat tərəfindən inkişaf mərhələlərini nəzərə almaq lazım gələ bilər. Münaqişədən sonrakı bərpa Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinə töhfə verəcək. Azərbaycan regionda iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlüyünü möhkəmləndirməyə davam edəcək (Gasimov L. 2018: s.14).

Münaqişədən sonrakı yenidənqurma strategiyalarının əsas məqsədi davamlı iqtisadi artıma və insan inkişafına nail olunmasıdır. İraq, Əfqanıstan, Kosovo və Xorvatiya da daxil olmaqla, bir çox post-münaqişə ölkələrinin iqtisadi dirçəlişinin tədqiqi göstərir ki, münaqişədən sonrakı ölkələr stabil inkişaf etməmiş ölkələrlə müqayisədə daha böyük problemlərlə üzləşirlər. Qeyd edilən problemlərə iqtisadi tənəzzül, xroniki fiskal kəsir, yüksək inflyasiya, yüksək dövlət borcu, məhv edilmiş fiziki, insan və sosial kapital, məhv edilmiş iqtisadi stimullar, geniş yayılmış yoxsulluq və kütləvi işsizlik daxildir. Azərbaycanın “təhlükəsizlik yastığı”, aydın baxışı və siyasi iradəsi bizə bu problemlərdən qaçmağa imkan verəcək.

Dünya təcrübəsində münaqişədən sonrakı dövrdə büdcə resurslarının səfərbər edilməsi və yenidən prioritetləşdirilməsi müşahidə olunur. Bu şərtlər daxilində bu

modelin Azərbaycanda istifadəsi daha məqsədəuyğun olar. Malayziyada 1971-ci ildə qəbul edilmiş yeni iqtisadi siyasət strategiyası iki yolla milli birliyi təmin etməyə yönəlmişdi: yoxsulluğun azaldılması və cəmiyyətin yenidən qurulmasının sürətləndirilməsi ilə iqtisadi disbalansın aradan qaldırılması. Dünya təcrübəsinə görə, ilk növbədə, keçmiş münaqişə zonasının əhalisini əhatə edən daxili insan kapitalını qiymətləndirmək lazımdır. Bu iqtisadi aktorlar passiv şəkildə xarici agentlərdən maliyyə gözləməməlidirlər. Əksinə, əzmkarlıq, çalışqanlıq və yenilik göstərməklə özləri əlavə dəyər formalaşdırma bilərlər. Mövcud strategiyaları sosial dinamikaya və institusional proseslərin tam başa düşülməsinə əsaslanarsa, daha davamlı olacaq, BMT-nin İnkişaf Proqramına əsasən, bərpa planında yerli iqtisadi aktorlar əsas rol oynamalıdırlar.

Münaqişədən sonrakı ölkələrin təcrübəsində makroiqtisadi sabitliyə nəzarət etmək məqsədilə yeni iqtisadi inkişaf strategiyası aşağıdakı tələblər əsasında formalaşmalıdır:

- iqtisadi islahatların mərhələli və ardıcıl həyata keçirilməsi;
 - özəl sərmayənin əsas prioritet kimi seçilməsi;
 - iqtisadiyyatın bərpasını təmin edən pul və fiskal siyasətin yenidən qurulması;
 - bərabər fiskal dayanıqlığın təmin olunması ilə yanaşı, reabilitasiya və məşğulluğun maliyyələşdirilməsini fiskal siyasətin əsas məqsədi kimi müəyyən etmək;
 - fiziki şəxslər və ev təsərrüfatları üçün bütün sosial xidmətlərin bərpası;
 - beynəlxalq yardım və qrantların idarə olunmasında şəffaflığın və səmərəliliyin təmin olunması;
 - donor koordinasiya mərkəzinin düzgün qurulması;
 - strategiyanın icra olunmasını təmin edən qurumun formalaşdırılması
- (Gasımov L. 2018: s.23).

Prezident cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycanda yaradılmış iqtisadi siyasətin strateji idarə olunmasının yeni çərçivəsinə uyğun olaraq, Qarabağ regionu daim inkişaf edəcək və ölkə həyatına yenidən inteqrasiya edəcəkdir. Qarabağın

inkişaf strategiyası zaman və regionlar baxımından ardıcıl icrası nəzərə alınmaqla aşağıdakı prioritetlər üzrə həyata keçirilə bilər. Qarabağın inkişaf strategiyasının icra olunmasını təmin etmək üçün idarəetmə, monitoring və qiymətləndirmə mexanizmi, o cümlədən şəffaf və hesabatlı maliyyələşdirmə mexanizmi yaradıla bilər. Şəhər, qəsəbə və kəndlərin yeni baş planlarına uyğun olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə zərərsizləşdirmə, o cümlədən quruculuq və abadlıq işlərinə başlanılacaq. Ərazidə iqtisadi infrastruktur, o cümlədən yollar, meliorasiya sistemləri, elektrik enerjisi, qaz, su təchizatı, kanalizasiya və s. yaradılması, bərpa və inkişafı lazımdır. Eyni zamanda, sosial infrastrukturun, həmçinin təhsil və səhiyyənin inkişafı vacibdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət və bələdiyyə orqanlarının tam fəaliyyətinin təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın rəqabətə davamlı sahələrinin inkişafına və əhalinin məşğulluğuna, o cümlədən özünüməşğulluğa üstünlük verilməlidir. Prioritetlər arasında iqtisadi və sosial məsələlər nəzərə alınmaqla, məcburi köçkünlərin mərhələli şəkildə öz evlərinə qayıtması, insan kapitalının inkişafı, dövlət investisiyaları ilə bərabər xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlıq, xüsusilə mikro, kiçik və orta biznes, o cümlədən innovativ iqtisadi həllər yeni texnologiyalar, iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun inkişaf və sahibkarlığın inkişafına dəstək daxildir.

KOS-un mövcud sosial-iqtisadi problemlərin həllində, əhalinin məşğulluğunun genişləndirilməsində əvəzsiz rolu vardır. Ədalət Muradov və Elşən Bağırzadə “Azərbaycan iqtisadiyyatı (infoqrafika)” kitabında kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyətini belə vurğulamışdır: “Yeni dövrdə hökumət neft-kimya, kənd təsərrüfatı, kiçik və orta sahibkarlıq, ağır və maşınqayırma sənayesi, turizm, logistika və ticarət, mənzil, peşə təhsili, maliyyə xidmətləri, informasiya texnologiyaları və ictimai infrastruktur xidmətləri sektorlarını prioritet sektorlar olaraq elan etmişdir” (Muradov Ə., Bağırzadə E. 2021: s.18).

İnkişaf etmiş biznes mədəniyyəti Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin və gələcək iqtisadi yüksəlişin təmin olunmasında əhəmiyyəti böyükdür. Bu gün inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda kiçik və orta

sahibkarlıq iqtisadi inkişafın mühüm “lokomotivi”dir. Belə ki, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması həm kiçik sektor, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik biznesin ən böyük dövriyyəsi topdan və pərakəndə ticarət, daşınmaz əmlak, tikinti və istehsalatdır.

KOS subyektləri əsasən istehsal, tikinti, topdan və pərakəndə ticarət sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Azad edilmiş ərazilərdəki kiçik və orta biznesin əksəriyyəti çeviklik, bazar şəraitinə yüksək uyğunlaşma və əhəmiyyətli əmək intensivliyi ilə xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, kiçik və orta biznesin inkişafına, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına ən çox mane olan üç qrup problem var. Müəyyən edilmiş problemlər regional xarakter daşıyır.

- Maliyyə:

- enerji qurğularına və su təchizatına texnoloji qoşulma xərcləri;
- kredit resurslarının əlçatmazlığı (yüksək faiz dərəcələri, girovun olmaması);
- lizinq mexanizminin yüksək qiyməti;
- kiçik biznesin fəaliyyətini dəstəkləmək üçün öz başlanğıc kapitalının

olmaması;

- biznesin yüksək büdcə yönümlü olması.

- Təşkilati:

- uzunmüddətli inkişaf planlarının olmaması;
- biznes bacarıqlarının olmaması və zəif marketinq;
- biznesin inkişafı və mütərəqqi aparılması üçün zəif stimullar;
- biznesin aparılması üçün ixtisaslaşdırılmış sahələrin çatışmazlığı və yüksək

qiyməti;

- zəruri texnoloji avadanlıqların xarab olması;
- ixtisaslı işçilərin çatışmazlığı.

- Xarici mühit və bazar şərtləri:

- biznesin istehsal etdiyi mal və xidmətlərin mövqeləri uğrunda bazarlarda rəqabətin səviyyəsinin artması;

- sahibkarlıq subyektlərinin aşağı ixrac və investisiya fəallığı (Нуриев А.Х. 2018: s.76).

KOS-un inkişaf perspektivləri bilavasitə sadalanan problemlərin həllindən asılıdır, çünki onlar bu sahənin uğurla inkişaf edə biləcəyi şəraitin yaradılmasında əsas amillərdir. Sahibkarlığın iqtisadi artım templərini sürətləndirmək üçün yoxsulluğa qarşı mübarizə və innovasiyaların inkişafı amili kimi yeni müəssisələrin yaradılmasını stimullaşdırmaq, onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, iqtisadiyyatın bu sektorunda məşğulluğun artırılması mütləqdir. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə biznesin yaradılması üçün Dövlət Proqramlarının tətbiq edilməsi zəruridir. Proqramın məqsədləri aşağıdakılardır:

- biznesin inkişafına yardım;

- sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətli məhsullarının (işlərinin, xidmətlərinin) istehsalının həcmünün artırılmasına şərait yaradılması, onların daxili və xarici bazarlarda təşviqi (Аббасов Ф.Х. 2018: s.93).

Proqramın həyata keçirilməsi mexanizmi məqsədə çatmaq və qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün zəruri olan təşkilati, maliyyə və hüquqi tədbirlər kompleksindən istifadəni nəzərdə tutmalıdır.

Təşkilati tədbirlər:

1. KOS subyektlərindən dövlət dəstəyi almaq üçün sənədlərin qəbulu;
2. KOS subyektlərinə biznesin qurulması və dövlət dəstəyinin alınması məsələlərində məsləhətlərin verilməsi;
3. Qanunvericiliyin icrasına və fəaliyyətinə nəzarət;
4. Proqramın fəaliyyət istiqamətləri üzrə monitorinqlərin aparılması;
5. Dövlət proqramının həyata keçirilməsinin informasiya təminatı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Maliyyə tənzimləmələri:

1. Dövlət dəstəyinin alınması, subsidiyaların sahibkarlıq subyektlərinə köçürülməsi üçün müqavilələrin hazırlanması və bağlanması;
2. Dövlət müqavilələrinin hazırlanması və bağlanması, pul vəsaitlərinin dövlət müqavilələrinin icraçılarına verilməsi;
3. Dövlət tapşırığının icrası üçün rayon büdcəsindən əmlak ayırmaları və

vəsaitlərin verilməsi.

Hüquqi tədbirlər:

1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığa dövlət dəstəyinin göstərilməsi üçün dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün inzibati rəqlamentlərə dövlət dəstəyinin göstərilməsi şərtlərinin dəyişdirilməsi, inzibati rəqlamentlərin təsdiq edilməsi baxımından dəyişikliklər (Аббасов Ф.Х. 2018: s.99).

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə KOS-a hərtərəfli dəstək sistemi mövcuddur, xüsusən də infrastrukturun inkişafı üçün qanunvericiliyin daim təkmilləşdirilməsi aparılır:

- sahibkarlığa, o cümlədən yeni başlayan sahibkarlara dəstək vermək və onun fəaliyyətini təmin etmək;

- biznesin maraqlarını ifadə edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin təşviqi;

- biznesin inkişafı üçün proqramların dəstəklənməsi;

- biznesin regionlararası əməkdaşlığının inkişafına kömək etmək;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi və populyarlaşdırılması;

- həm regionun, həm də biznesin maraqlarını nəzərə alaraq biznes mühitinin yaxşılaşdırılması;

- biznes üçün inzibati maneələrin və vergi yükünün azaldılması;

- KOS subyektləri tərəfindən istehsal olunan malların (işlərin, xidmətlərin) regional, Azərbaycan və xarici bazarlara çıxarılmasına köməklik göstərmək (İslamov E., Musayeva G., Babaşov B., Ağayeva Ş. 2017: s.9).

Azərbaycan hökumətinin Qarabağda inkişaf konsepsiyasına əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya qoyuluşu və ticarət layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər gələcək üçün strateji gündəliyin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilib. Hazırda azad edilmiş dövlətlərimizdə biznes açmaq istəyən sahibkarlar Kobia Business-ə layihələr təqdim edirlər. Bu layihələrə ticarət, xidmət, tikinti, sənaye, kənd təsərrüfatı, təhsil və s. ilə bağlıdır. Azad edilmiş dövlətlərdə həyata keçirilən tədbirlər KOM-lara bir sıra üstünlüklər verməklə yanaşı, regionun iqtisadi potensialının reallaşdırılması üçün mühüm

kommersiya layihələrinin reallaşmasına da töhfə verir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi saytına istinadən verdiyi məlumata görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 167 müxtəlif faydalı qazıntı yatağı var. Bunlardan 19-u gips və gil, 14-ü rəngli və bəzək daşları, 42-si üzlük, yonqar və müxtəlif növ tikinti daşı, 14-ü qum-şortu və tikinti qumu, 5-i sement və soda xammalı, 21-i pemza və vulkanik olub. küldən bir məlhəm. İlk mərhələdə bu yataqlarda 37,3 min ton qurğuşun, 132,6 ton qızıl, 147,1 milyon ton sement, 129,8 milyon kubmetr daş, 2,1 milyon kubmetr pemza və s. hasil edildiyi hesablanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əvəzsiz rol oynayan xammallar da var (<http://eco.gov.az/az/melumat-merkezi/kitabxana>). Azad edilmiş ərazilər tikinti və sənaye təyinatlı hər cür materiallarla zəngindir. Bundan əlavə, bu rayonlar ölkənin sənaye və kənd təsərrüfatı üçün vacib olan zəngin su ehtiyatlarına malikdir. Regionlarda böyük müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif tərkibli 120-yə yaxın mineral su anbarı var. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda mineral suların ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 40%-i işğaldan azad edilmiş ərazilərin payına düşür. Enerji resursları (su enerjisi, günəş, külək və istilik) iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, eləcə də insanların gündəlik enerji tələbatının ödənilməsində böyük rol oynayacaqdır. Bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, bu ərazilərdə müxtəlif mülkiyyət növlərinə malik geniş müəssisələr şəbəkəsi yaratmaq üçün kifayət qədər xammal və enerji ehtiyatları mövcuddur.

İndiki və gələcək nəsillərin qarşısında duran əsas vəzifə bu ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etməklə Qarabağın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Erməni dağıdıcıları tərəfindən talan edilmiş əraziləri, maddi-mənəvi dəyərləri və əmlakı qısa müddətdə bərpa etmək asan olmayacaq. İnanırıq ki, bu ən mürəkkəb sosial və iqtisadi problemlər tezliklə öz həllini tapacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş rayonlarda sahibkarlığın qurulması, idarə edilməsi və inkişafı dövrümüzün tələblərinə cavab verən, qabaqcıl dünya təcrübəsini əks etdirən hüquqi, texniki-texnoloji, təşkilati-iqtisadi, ekoloji, sosial və s. sistemli yanaşmaya əsaslanır. Xarakterli tədbirlərin işlənilib hazırlanması və icra olunması

tələb olunur. Bir sözlə, konseptual yanaşmaya önəm verilməlidir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir texnologiyalarla təchiz edilmiş, İKT, yerli xammal, enerji və digər resurslardan aşağıdakı istiqamətlərdə səmərəli istifadə etmək imkanına malik kiçik və orta müəssisələrin yaradılması aktiv məşğulluq, iqtisadi inkişaf, eyni zamanda özünüməşğulluğun yüksək səviyyəsinin artmasına şərait yaradacaqdır:

- Aqroparkların və birgə müəssisələrin geniş şəbəkəsinin (iri və xırda buynuzlu heyvanların dəriləri, kənd təsərrüfatı məhsulları, yem ehtiyatları, süd və süd məhsulları istehsalı, arıçılıq, dərman bitkiləri, quru meyvələr, meyvə şirələri və kompostların tədarüku və emalı və s). Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Qarabağın 200-1000 nəfər əhalisi olan mövcud inzibati ərazi dairələrində üç və daha çox kəndi olan xüsusi və ya qarışıq aqroparkların yaradılması mümkündür;

- Qarabağda əhəmiyyətli faydalı qazıntı yataqlarının olması Zəngilan və Kəlbəcər vilayətlərində birgə dağ-mədən və əlvan metallurjiya müəssisələrinin yaradılmasına imkan verə bilər;

- Rayonda 46 yaşayış məntəqəsinin olması, şəhərlərin real sənaye potensialı orada 28 sənaye və xidmət sahəsinin yaradılması imkanlarının reallaşdırılmasına imkan verir;

- Şuşada mövcud elm və təhsil müəssisələrinin, sənaye müəssisələrinin iştirakı ilə müasir texnoparkın yaradılmasıyla Yüksək Texnologiyalar Parkının filialı olan Şuşa Regional Elmi Mərkəzi “Ənəs”in yaradılması ilə Azərbaycanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilə bilər;

- ASC-nin Cəbrayıl, Ağdam və Qubadlı rayonlarında “Azərxaçça” filiallarının yaradılması, gölməçələrin inkişafı bu və ya digər əlverişli şəraitdə kiçik müəssisələrin dinamik inkişafına səbəb ola bilər;

- Şuşa, Kəlbəcər və Laçında mineral su ehtiyatlarının böyük olduğunu nəzərə alaraq, orada suyun qablaşdırılması və istehlakı üçün irimiqyaslı münasib zavodun yaradılması həm də böyük iqtisadi səmərə verə bilər;

- Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında azad ticarət zonalarının yaradılması rayonun

ixrac potensialını səmərəli şəkildə artırmağa bilər;

- Füzuli, Cəbrayıl, Şuşa, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında tarixi abidələrin olması həmin ərazilərdə turizmin inkişafına təkan verə bilər;

- Qarabağın hər bir inzibati rayonunda hazırlanmış özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili;

- Sahibkarlar tərəfindən dünya şöhrətli Qarabağ atlarının artırılması;

- iri və xırdabuynuzlu heyvanların dərisinin aşınması, onlardan geyim və digər istehlak mallarının istehsalının təşkili yerli əhalinin maddi rifahını da yaxşılaşdırmağa bilər;

- Bölgələrin dağlıq kənd və qəsəbələrində Türkiyənin təcrübəsindən istifadə edərək, KOS orqanlarında, eləcə də fərdi ev təsərrüfatlarında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük vermək lazımdır.

Dövlət neft fondlarından və dövlət büdcəsindən ayırmalar, xarici investisiyalar, beynəlxalq təşkilatların birdəfəlik təmənnasız ianələri, sığorta şirkətlərinin vəsaitləri, aşağı faizli bank kreditləri, özəl dövlət fondları və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr müvafiq ola bilər.

2.2. Kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinin xüsusiyyətləri

Yeni güzəştli kreditlər KOS-un maliyyələşdirilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır. Belə ki, sahibkarların kredit götürərkən qarşılaşdıqları ən böyük problem girovla bağlıdır. Kiçik biznesin daha məhdud ipoteka kreditləri var. Yeni kreditləşmə mexanizminin üstünlüklərindən biri də odur ki, avadanlıq almaq üçün güzəştli kredit götürmüş sahibkar daşınmaz əmlakı olmadığı təqdirdə həmin texnikanı girov qoya biləcək. Bu mexanizmə əsasən, bank kreditləri üzrə faiz dərəcəsi illik 7% təşkil edir. Bu vəsait iqtisadi artımın və məşğulluğun dəstəklənməsinə, eləcə də müəssisələrin, xüsusilə də girov imkanı olmayan kiçik sahibkarların maliyyəyə çıxış imkanlarının daha da genişləndirilməsinə mühüm töhfə verəcək.

Azad edilmiş dövlətlərdə əlverişli biznes mühitinin yaradılması mikro, kiçik və orta sahibkarlığın yaradılmasına, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, iqtisadi artıma böyük təkan verəcək. Bu inamın maddi əsasını azad edilmiş dövlətlərin təbii sərvətləri, sosial-iqtisadi əsasını isə fədakar insanların öz doğma torpaqlarına qayıtması təşkil edəcəkdir. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, bu ərazilər müxtəlif mülkiyyət formalarına malik geniş müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasını dəstəkləmək üçün kifayət qədər xammal və enerji resurslarına malikdir. İndiki və gələcək nəsillərin qarşısında duran əsas vəzifə bu ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etməklə Qarabağın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Erməni təxribatçıları tərəfindən dağıdılmış əraziləri, əmlakı, maddi və mənəvi sərvətləri qısa müddətdə bərpa etmək asan olmayacaq.

Bu gün banklar tərəfindən təklif edilən kreditlər KOS-ların inkişafına, onların istehsalının həcmının artmasına xidmət edir. Kiçik müəssisələrin inkişafının ilkin mərhələsində kredit almaq xüsusilə vacibdir, çünki kredit resursları uzunmüddətli investisiyalar üçün istifadə edilir, buna görə də banklardan uzunmüddətli kreditlər tələb olunur. Həmçinin, dövriyyə kapitalının sabit səviyyəsini saxlamaq üçün qısamüddətli kreditləşmə lazımdır. Bununla belə, Azərbaycan bankları kiçik biznesə, xüsusən də fəaliyyətlərinin ilkin mərhələsində kömək etməyə o qədər də həvəsli deyillər, çünki onların hələ kredit tarixçəsi yoxdur və onların gələcək kredit qabiliyyətini müəyyən etmək çətindir. Bank üçün bir neçə vacib şərt var (Financial Risk Management. 2015: s.42):

- müəssisənin qeydiyyatı və ən azı 6 ay müddətində fəaliyyət göstərməsi;
- vaxtı keçmiş kreditlərin olmaması;
- şirkətin daimi gəlirinin olması.

KOS-un kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları iri sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsi ilə bağlı tələblərdən fərqlənir. Bununla belə, kredit bazarının bu sektorunun inkişafına mane olan bir çox amillər tamamilə aradan qaldırıla bilər. Xüsusilə müəssisənin ilkin mərhələsində bütün bu şərtləri yerinə yetirmək mümkün deyil. Bəzi müəssisələr biznesin aktiv dəyərinin aşağı olması səbəbindən girovları təmin etməkdə çətinlik çəkirlər. Amma bu cür

kreditlərin də üstünlükləri var: onlar girovsuz və böyük sənədlər paketi olmadan verilir ki, bu da onların effektivliyini təmin edir. Sahibkarlığın kreditləşdirilməsi prosesində aşağıdakı şərtlər təklif oluna bilər:

- KOS subyektləri üçün son dərəcə illik 5%-dən çox olmamalıdır;
- iqtisadiyyatın prioritet sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı, istehsal, tikinti, nəqliyyat və rabitə, turizm, səhiyyə və tullantıların emalı sahəsində, habelə ictimai iaşə və məişət xidmətləri sahəsində fəaliyyət göstərən KOS subyektlərinə güzəştli kreditlər verilməlidir (Егорова Н.Е., Смулов А.М. 2012: с.256).

KOS-lar üçün kredit məhsullarının mövcudluğu bir sıra aspektlərlə müəyyən edilir:

- girov və zəmanətlərin təqdim edilməsi zərurəti;
- yüksək faiz dərəcələri;
- sənədləşmə işlərinin mürəkkəbliyi (Егорова Н.Е., Смулов А.М. 2012: с.272).

Sahibkarlığın kreditləşməsi sektorunun banklar tərəfindən daha fəal inkişafına və onun işğaldan azad edilmiş ərazilərdə diversifikasiyasına aşağıdakı şərtlər daxildir:

- bankların iri və kiçik borcalanlarla işləmək üçün əməliyyat xərclərinin bərabər olması səbəbindən kredit üçün sərfəli deyil;
- bir çox banklar KOS-lara etibarsız və riskli müştərilər kimi baxırlar. Bir çox kredit təşkilatları böyük korporasiyalara kredit verməyə daha çox hazırdırlar;
- təminatlı kreditlərin verilməsi təcrübəsinin risklərin qiymətləndirilməsi üçün effektiv əsası yoxdur. Müəssisələrin kredit resurslarına çıxışını təmin etmək üçün hökumət tədbirləri sahibkarlığın kredit resurslarından istifadə imkanlarının artırılmasına yönəlib (Вороновская О.Е. 2001: с.62).

Hər bir müəssisənin inkişafı daha çox xarici maliyyələşmədən asılıdır. Azərbaycanda xarici maliyyələşdirmənin əsas nisbətən əlverişli mənbəyi bank kreditləridir. Banklar biznesin kreditləşdirilməsi şərtlərini daim sərtləşdirir. Bu səbəbdən sahibkarlar nə yeni texnikaya, nə bizneslərini genişləndirməyə, nə də yeni iş yerlərinin yaranmasına sərmayə qoya bilmirlər. Belə şəraitdə dövriyyədə

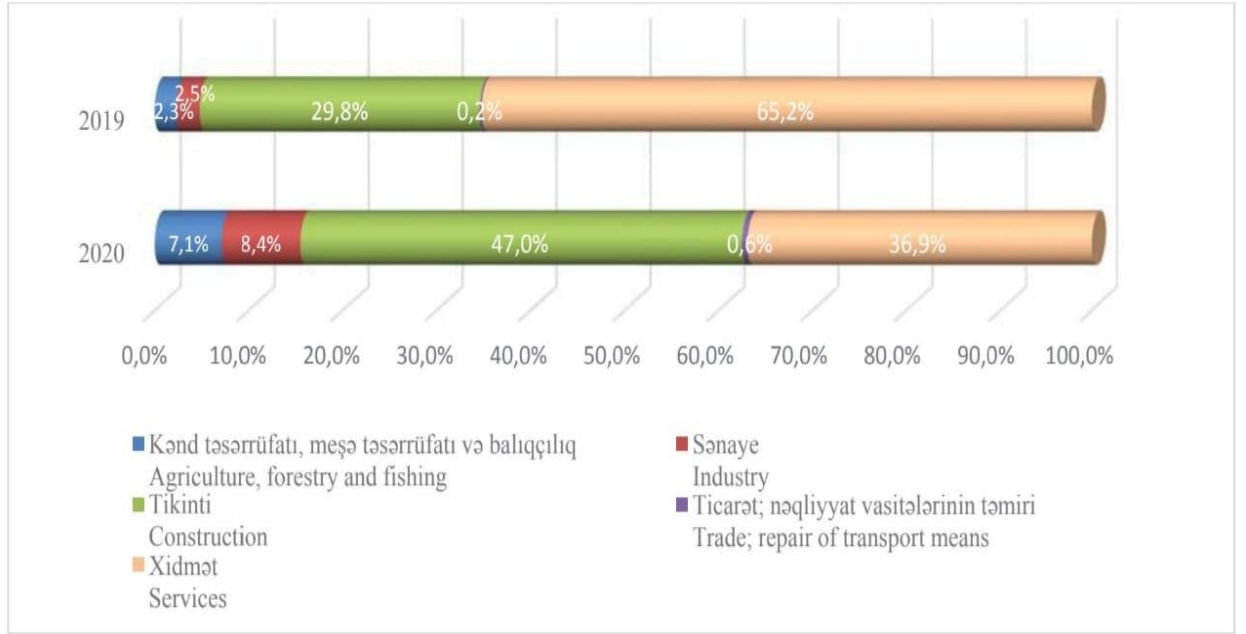
olan kreditlərin artırılması, faktoring şərtləri üzərində uğurla işləyən və ya lizinq üzrə avadanlıq almış kiçik müəssisələr sıradan çıxacaqdır. Bundan əlavə, kredit üçün girovun olması bankların formalaşdırdığı ehtiyatların həcminə təsir göstərir. Bankın borcalanların kredit keyfiyyətini qiymətləndirmək tələbləri, bankın verilən kreditlərin həcmnin 20% -dən çox ehtiyat yaratmağa borclu olduğuna gətirib çıxarır. Kapital adekvatlığının aşağı düşməsi şəraitində banklar tənzimləyici tələblərə cavab vermək üçün yüksək keyfiyyətli kiçik biznes krediti girovuna ehtiyac duyurlar.

Kredit proqramlarının kompleks şəkildə icra olunması ölkə iqtisadiyyatı üçün daha müsbət meyillər gətirir. Hazırda ölkəmizdə korporativ kreditləşmə fəal inkişaf edir ki, bu da təkcə bank sektoruna deyil, həm də iqtisadiyyatın real sektoruna müsbət təsir göstərir. Bu gün Azərbaycanın, xüsusən də işğaldan azad edilmiş rayonların inkişafı üçün korporativ kredit bazarının əhəmiyyəti danılmazdır. Eyni zamanda, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinə mühüm təsir göstərir, bir çox təsərrüfat subyektlərinin, istər bank xidmətlərinin birbaşa istehsalçısı olan kommersiya banklarının, istərsə də bank xidmətlərinin istehlakçısı kimi iqtisadiyyatın real sektorunun təşkilatlarının maraqlarına toxunur.

Cədvəl 1 (Əlavələr)

2019-cu ilin statistikasına əsasən qeyd edə bilərik ki, KOS subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlərin böyük hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür. Sahibkarlığın inkişafına bilavasitə təsir edən amillərdən biri də maliyyə resurslarına çıxışın olmamasıdır. Burada daxili və xarici maliyyə mənbələri vacibdir.

Şəkil 1: Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

2020-ci ildə əsas kapitala investisiyaların 80 faizindən çoxu daxili, qalan hissəsi isə xarici mənbələr hesabına həyata keçirilmişdir. 2019-cu illə müqayisədə MKO-nun əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarının ümumi həcmində ümumilikdə 21,9 faiz azalma müşahidə olunur. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində müəssisələrin şəxsi vəsaitlərinin rolu artmış, bank kreditləşməsinin rolu isə azalmışdır. İqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı, sənaye, tikinti və ticarət sahələrində artım müşahidə olunsa da, investisiyaların artması və azalmasının səbəbi pandemiya dövründə karantin məhdudiyyətlərinin müəssisələrin fəaliyyətinə təsiridir. Regional kontekstdə əvvəlki illə müqayisədə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların ən çox azalması (83,9 faiz) Mil-Muğan iqtisadi rayonunda, ən çox artım isə (239,6 dəfə) Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunda müşahidə olunub.

2.3. Kiçik və orta biznesin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi

Sahibkarlığın inkişafı və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində əsaslı islahatların aparılması Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının tələblərindən irəli gəlir. Hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davamlı olaraq həyata keçirilir. Ölkənin

davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi ölkənin hazırkı sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramları çərçivəsində uğurla həyata keçirilir. Bu sahədə mövcud siyasət sahibkarlığa dövlət dəstəyinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Bu strateji istiqamətin həyata keçirilməsi üçün silsilə addımlar atılır. Sahibkarların tələbatının ödənilməsi üçün mühüm real maliyyə mənbəyi kimi çıxış edən sahibkarlığa dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi mexanizmi yaradılmışdır. Hökumətlə sahibkarlıq münasibətləri inkişaf etdirildi, dövlət sahibkarlığının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Sahibkarların hüquqlarını qoruyan iş prosedurları qurulub, onların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müdaxilə hallarının sayı azalıb. Biznes məsləhətlərinin gücləndirilməsi, informasiya dəstəyi və işgüzar əlaqələrin inkişafı istiqamətində daim tədbirlər həyata keçirilir.

2008-ci il yanvarın 1-dən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkili nəzərdə tutulur. “Bir pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra Azərbaycanda biznesə başlamaq prosedurları 15-dən 1-ə, orada qalma müddəti isə 30 gündən 3 günə endirilib. Bu sistemin tətbiqindən sonra qeydiyyatdan keçən hüquqi şəxslərin sayı xeyli artıb. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində özəl sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 85%-ə çatmışdır (Vəliyev E. 2015: s.37).

Ölkədə sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə hökumətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional strukturu tətbiq edilib. Hökumət-sahibkar münasibətlərinin inkişafında bununla bağlı mexanizmlər mühüm rol oynayır. 2003-cü ildə ölkənin ixrac potensialının artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üzrə prioritet məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycanda İxracın və Investisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) yaradılmışdır. Fond ölkənin ixrac potensialının artırılmasında, investisiya imkanlarının genişləndirilməsində, potensial tərəfdaşların tapılmasında və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsində sahibkarlara fəal dəstək verir.

İqtisadiyyat Nazirliyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) bu istiqamətdə ölkə daxilində və xaricdə mühüm iqtisadi tədbirlər, biznes forumlar, seminarlar, sərgi və konfranslar təşkil edir.

Bu tədbirlər həm ölkənin biznes mühitinin, həm iqtisadi potensialının, həm də yerli sahibkarlar arasında biznes əlaqələrinin təşviqi üçün vacibdir. Xüsusilə, xaricdə həyata keçirilən tədbirlər iqtisadiyyatın prioritet sektorlarına investisiya qoyuluşunun artırılmasında öz müsbət təsirlərini göstərir.

Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində dövlət hüquqi şəxs statusunda Sahibkarlığın İnkişafı Fondu yaradılıb. Güzəştli kreditlərdən daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun kreditləri üzrə illik faiz dərəcəsi 6 faizdən 5 faizə endirilib.

Bundan əlavə, 2018-ci ildə təsdiq edilmiş Nizamnamə Fondunda müəyyən edilmiş yeni qaydalarla kredit limiti orta hesabla 50 001 manatdan 1 000 000 manata dəyişdirilib.

Bu günə kimi sahibkarlığın hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üçün bir çox qanunlar qəbul edilib. Sahibkarlığın inkişafına töhfə verən bu qanunlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Sahibkarlıq sahəsində aparılan araşdırmalara nəzarət və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur.

Qanunun əsas məqsədi sahibkarlıq sahəsində araşdırmaların aparılması üçün vahid qaydalar toplusunu müəyyən etmək və araşdırmalar zamanı sahibkarların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilənin qarşısını almaqdan ibarətdir. Dövlətdə bütün növ sorğular yalnız bu Qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada İnformasiya Reyestrinə ilkin qeydin aparılması yolu ilə həyata keçirilir.

Dünyanın aparıcı dövlətləri sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif iqtisadi modellərdən istifadə edirlər. Bu modellərdən biri də xüsusi iqtisadi zonalardır.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün yeni modellərin - xüsusi iqtisadi

zonaların, sənaye parklarının və mikrorayonların, aqroparkların yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülür.

Agentlik ölkədə sahibkarlığın inkişafına dəstək verən, sahibkarlıq subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərini əlaqələndirən və tənzimləyən dövlət orqanıdır.

Hazırda ölkədə resurs fəaliyyətinin genişləndirilməsi və onun iqtisadiyyatda rolunun artırılması, ticarət və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün sistemli və davamlı tədbirlər həyata keçirilir.

Özəl sektorun dəstəklənməsi, sahibkarların hüquq və mənafelərinin yeni iqtisadi şəraitə uyğun müdafiəsi, bu sahənin inkişafı üçün müasir tələblərin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması istiqamətində islahatlar davam etdirilir. Sahibkarlığa dövlət dəstəyinin nəticəsi olaraq 2021-ci ilədək sahibkarlıq subyektlərinin sayı 5 dəfə artacaq, özəl sektorun ÜDM-də payı 85%-i, məşğulluğun xüsusi çəkisi isə 76%-i ötəcək.

Qarabağın yüksək texnologiyalar və innovasiyalar zonasına çevrilməsi regionun iqtisadiyyatı və inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan sahibkarlar müasir iqtisadiyyatın xüsusi sektoru kimi iqtisadiyyatın struktur transformasiyasında “sıçrayış” rolunu oynayırlar.

Bu mövqe innovasiya potensialının biznes tərəfindən uğurla yaradıldığı və sonra iri şirkətlər tərəfindən tətbiq edildiyi inkişaf etmiş ölkələrin kiçik biznes təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Qarabağın azad edilməsi bu bölgələrdə biznes üçün tarixi imkan yaradır.

Həqiqətən də, ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar, xüsusilə sahibkarlığın və ticarətin inkişafı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Qarabağ ərazisi və onun zəngin torpaqları yerli sahibkarlar, investorlar, iş adamları və xarici investorlar üçün əlverişli və sərfəli ola bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, yenidən qurulması və yeni infrastrukturun yaradılması üçün ilk addım təbii ki, mühüm minaların

təmizlənməsi və yeni infrastrukturun qurulmasıdır.

Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı, xidmət, ticarət, tikinti, nəqliyyat və s. bağlı yeni fəaliyyət sahələri yaranmışdır.

Eyni zamanda, görüləcək işlər, dəymiş ziyan və bu itkilərin qarşısını almaq üçün hökumətin görəcəyi tədbirlər dəqiq müəyyən edilməli və müvafiq investisiyalar dəqiq müəyyən edilməlidir.

2021-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələrinin vurduğu zərərin qarşısının alınması və qiymətləndirilməsi üçün hökumət komissiyası yaradılıb və dövlət başçısına dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və zədələnmiş obyektlərin tam bərpası üçün lazımı vəsaitin ayrılmasını tapşırıb.

Təbii ki, istehsal sahələrinin inkişaf tempi artdıqca xidmət və ticarətin dinamik tempi də artacaq. Ümid olunur ki, bu dinamik iqtisadi göstərici artmaqda davam etdikcə insanlar üçün yeni iş yerlərinin yaradılması müsbət nəticələrdən biri olacaqdır.

Ərazidə xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı göstərir ki, bu sahə də həmin iqtisadi fəaliyyət növlərindən biri olacaqdır. Çünki köçkün və qaçqınlarımızın geri qayıtması ən vacib məsələlərdən biri olacaq.

Bu perspektivdən azad edilmiş dövlətlərdə kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı aydın və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bəli, hadisələrin siyahısını uzatmaq olar.

Bu gün doğma Azərbaycanda həyat dəyişir, insanların rifah halı yaxşılaşır, paytaxtla yanaşı, bölgələrdə də yeni sosial layihələrə imza atılır, göydələnlər, nəhəng körpülər, rahat yollar salınır və s. müstəqil Azərbaycanın artan iqtisadi qüdrətindən xəbər verir.

Maraqlı məqamlardan biri də bu məsələlərin həlli üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2021-ci il yanvarın 4-də yaradılmış Qarabağ İslahatı Fondudur.

"Güclü iqtisadiyyatı olan ölkənin hər şey üçün potensialı var!" - Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bu şərhini bizdə tam əminlik yaradır ki, güclü

iqtisadiyyatı, dünya ölkələri arasında böyük nüfuzu olan bir xalq daima xarici investorların diqqət mərkəzindədir, rəqabətədavamlı, yenilməz, səbirli ölkədir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və qələbəsi xalqımızın tarixi nailiyyətidir.

Bu tədbirlərin vaxtında, sistemli və ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi Azərbaycanın qüdrətini gücləndirməklə yanaşı, onun nüfuzunun artmasına, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcək.

Qarabağın ənənəvi iqtisadi təcrübəsinə əsaslanaraq işğaldan azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, tütünçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, quşçuluq, unçuluq və heyvandarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar vardır.

Qarabağın kənd təsərrüfatının emalı və yeyinti sənayesinin inkişafı üçün potensialı və ənənələri var. Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalından tutmuş son məhsula qədər aqrar sektorun inkişafının bütün mərhələlərini əhatə edən fermer təsərrüfatlarının, kooperativlərin və aqroparkların, o cümlədən klasterlərin yaradılması daha məqsədəuyğun olardı.

Aqrar-sənaye kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatlara dövlət tərəfindən maliyyə yardımı göstərilməli, kənd təsərrüfatında bazar prinsiplərinə əsaslanan sığorta sistemi yaradılmalıdır.

Gənclər üçün uyğun iş yerlərinin yaradılması və onların sahibkarlıq fəaliyyətində iştirakına köməklik göstərilməsi üçün iş metodologiyası hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Gənclərin sahibkarlığı və məşğulluğu ilə bağlı böyük özünüməşğulluq layihələri həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq təşkilatların dəstəyindən istifadə də vacibdir.

Koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar 2022-ci ilin büdcə layihəsində dünya iqtisadiyyatında neft qiymətlərinin konservativ şəkildə müəyyənləşdirilməsi və büdcə xərclərinin strateji inkişafa uyğun olaraq prioritetləşdirilməsi nəzərdə tutulur. O, Qarabağın ölkənin iqtisadi həyatına inteqrasiyası ilə bağlı dövlət siyasətini ehtiva edir.

Şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlar ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası baxımından böyük siyasi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, strateji iqtisadi

əhəmiyyətə malikdir.

Təsadüfi deyil ki, münafiqşədən sonrakı dövrdə 2021-ci il dövlət büdcəsində Qarabağın yenidən qurulmasına 2,2 milyard manat vəsait ayrılıb. Böyük Vətən Müharibəsində qazanılan böyük qələbənin əhəmiyyəti dövlətlərin milli iqtisadiyyatın, əhalinin məşğulluğunun, ərzaq təhlükəsizliyinin və xidmətlərinin artım tempinə qayıtması, turizm sektorunun gələcək inkişafı, yeni iqtisadi imkanların yaradılmasıdır.

Böyük dövlət müəssisələrinin hökumətə ödədiyi dividendlərin büdcəyə daxil olacağına böyük ümid var. Beləliklə, büdcənin gəlir mənbəyinin genişləndirilməsi üçün mühüm addımdır.

Bütün bu imkanların növbəti illərdə reallaşması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin genişləndirilməsi, bütövlükdə ölkədə şaxələndirilmiş iqtisadi artımın yeni modelinin uğurla həyata keçirilməsi üçün tamamilə yeni sima yaradılmasına güclü stimül verəcək.

Bu imkanlardan və strateji çağırışlardan yararlanmaq üçün gələcək nəsil struktur islahatlarının aparılması və iqtisadi mühitdə və idarəçilikdə davam edən problemlərin sürətlə həll edilməsi getdikcə daha vacibdir.

Bu baxımdan rəqabətqabiliyyətli və innovativ iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi, sahibkarlığın iqtisadi inkişafın əsas qüvvəsinə çevrilməsi, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, iqtisadiyyatda səmərəli maliyyə vasitəçiliyinin təmin edilməsi, o cümlədən kapital bazarının dərinləşdirilməsi, şəffaflığın təmin edilməsi kimi yeni çağırışlar qarşıya qoyulur.

Bütün bu islahat meyillərinin həyata keçirilməsi azad edilmiş dövlətlərin sağlamlaşdırılması ilə yanaşı, təbii ki, iqtisadiyyatımızın sürətli yüksəliş proseslərinin dinamikasına və müvafiq olaraq, ölkəmizin bu qrupa qoşulmasına geniş imkanlar açacaqdır.

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamla müəyyən edilmiş yaxın 10 ildə iqtisadiyyatı iki dəfə artırmaq çağırışı vaxtında idi. Bu çağırış qeyri-neft iqtisadiyyatının sürətli artımını qaçılmaz

edir.

III FƏSİL. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN PERSPEKTİV İNKİŞAFI

3.1. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məsələləri

Dövlət sahibkarlığın inkişafını iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri elan etmişdir. İqtisadiyyatın hazırkı mərhələsində, fikrimizcə, sivil sahibkarlığın formalaşmasında dövlətin tənzimləyici rolunun gücləndirilməsi, sahibkarların qanuni mənafeələrinin müdafiəsi, onlara həm vətəndaşlar, həm də onlar üçün təminatların verilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət konkret sahibkarlıq fəaliyyətinə qarışmamalıdır, çünki sahibkarlıq öz mahiyyətinə görə vətəndaşların azad fəaliyyətidir, eyni zamanda dövlət iqtisadi və siyasi azadlığın qorunmasını təmin etməlidir. Biznesin inkişafı sahəsində xarici və yerli təcrübənin təhlili əsasında bir sıra üstünlükləri qeyd etmək olar:

- biznesin fəaliyyətlərinin daha böyük müstəqilliyi;
- qərarların qəbulu və həyata keçirilməsində çeviklik və səmərəlilik;
- fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində nisbətən aşağı məsrəflər, xüsusilə idarəetmə xərcləri;
- fərd üçün öz ideyalarını reallaşdırmaq, öz qabiliyyətlərini göstərmək üçün gözəl fürsət və s. (Волкова И.А., Попова А.Ю. 2021: с.3).

Bundan əlavə, Beynəlxalq Əmək Bürosunun hesabatında qeyd olunur ki, sahibkarlıq əhəmiyyətli rəqabət üstünlüklərinə malikdir, iri müəssisələrlə müqayisədə çox vaxt hər işçiyə daha az kapital qoyuluşu tələb olunur, yerli maddi və əmək resurslarından geniş istifadə olunur. Kiçik biznes sahibləri daha çox qənaət və investisiya qoymağa meyllidirlər, onların uğur əldə etmək üçün həmişə yüksək səviyyədə şəxsi motivasiyası var. Müəssisənin ümumi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Kiçik müəssisələr yerli bazarlardakı tələbatın səviyyəsini daha yaxşı bilirlər, onlar çox vaxt konkret istehlakçıların sifarişi ilə məhsul istehsal edir və çoxlu sayda işçinin dolanışqlarını təmin edir.

Biznes təcrübəsindən göründüyü kimi, kiçik firmaların bir çox uğursuzluqları

sahibkarların idarəetmə təcrübəsizliyi və ya peşəkar səriştəsizliyi ilə əlaqələndirilir. Beynəlxalq müstəvidə aparılan tədqiqatların nəticələrində göstərilir ki, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş güzəştlərin bütün siyahısından sahibkarların 15%-i güzəştli vergitutma şəraitindən, 4,2%-i güzəştli icarə dərəcələrindən, 5%-i isə əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş köhnəlməsinə üstünlük verir. 1%-dən az hissəsi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər güzəştlərdən (kreditləşmə, sığorta, avadanlıq və texnologiyaların əldə edilməsi və s.) istifadəsini qeyd edib. Sahibkarların demək olar ki, 40%-i regional və sahəvi biznes birliklərində və assosiasiyalarında real yardım, dəstək aldıklarını göstərmişdir. Sahibkarlığa informasiya, maliyyə və digər dəstək növlərinin əldə edilməsi üçün başqa kanallar da mövcuddur. Bildiyiniz kimi, kiçik biznesin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların maliyyələşdirilməsi problemidir. Bir qayda olaraq, onların kifayət qədər başlanğıc kapitalı yoxdur, vəsait toplamaqda və onları biznesə yatırmaqda daimi çətinliklər yaşayırlar. Bu problemin həlli variantlarından biri də bankların maliyyə dəstəyidir. Bankdan kredit almağa mane olan əsas səbəblər arasında müsahibədə iştirak edən sahibkarların 42%-i girov və zəmanət problemini, 31%-i yüksək faiz dərəcələrini, 26%-i qeydiyyatla bağlı problemləri qeyd edib. Sahibkarlığa dəstək fondlarından kreditlərin alınmasına mane olan əsas səbəb kimi respondentlərin 42%-i müvafiq məlumatların əldə edilməməsini göstərib. Eyni zamanda, demək olar ki, 70%-i qeyd edib ki, onların real dövlət dəstəyinə ehtiyacı var (Alexandra M. 2015: p.168).

Sahibkarlar ilk növbədə öz gözləntilərini vergi yükünün azaldılması, maliyyə resurslarına çıxış üçün şəraitin yaradılması, hesabatların sadələşdirilməsi ilə əlaqələndirirlər. Bununla belə, əksəriyyət belə yardım alma ehtimalının az olduğuna inanır. Fikrimizcə, kiçik sahibkarlığın kreditləşdirilməsi sisteminə dövlət dəstəyi çərçivəsində faiz dərəcəsinin aşağı salınması (kompensasiyası) lazımdır. Bundan əlavə, respondentlərin 55%-i kreditlərə dövlət zəmanətinin verilməsini zəruri hesab edir. Bununla yanaşı, respondentlərin 40%-i hesab edir ki, biznesə verilən kreditlərə dövlət zəmanətinin həcmi kredit məbləğinin təxminən 50%-ni

təşkil etməlidir. Sahibkarların normativ-hüquqi bazanın vəziyyəti barədə məlumatlılığı qənaətbəxşdir. Eyni zamanda, hüquq-mühafizə mexanizmlərinin effektivliyi aşağı səviyyədədir. Dövlət qurumları icarə haqqının məbləğinin hesablanması üsullarını işləyib hazırlamalıdır ki, icarə müqaviləsi bağlayarkən tərəflər bəzi ümumi qaydalara əməl etməlidir. Mübahisəli icarə haqqının artırılması ilə bağlı işlərə baxarkən məhkəmələr eyni qaydaları rəhbər tuta bilər. Ən mühüm sahə həm də kiçik sahibkarlığa maliyyə və kredit dəstəyidir. Bütün dövlət proqramlarında qeyd olunan tədbirlərə baxmayaraq, kiçik biznesə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi mexanizmi ümumiyyətlə səmərəsizdir. Ümumiyyətlə, sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasəti və xüsusən də, onun həyata keçirilməsi mexanizmləri yenidən nəzərdən keçirilməsini və islahat tələb edir (Пашаев Н.А., Аюбов Н.Х., Эминов З.Н. 2010: с.76).

Mövcud iqtisadi vəziyyət də bütün sahələrdə kiçik biznesə mənfi təsir göstərir. İnflyasiya və bütün istehsal amillərinin qiymətlərinin artması bir çox kiçik biznesi iflas həddinə çatdırır. Uğurlu sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əsaslı biznes planının hazırlanması, gözlənilən risklərin başlanmasının nəticələrinin proqnozlaşdırılması və hesablanması, yeni texnologiyaların tətbiqi, fəaliyyətin şaxələndirilməsi, inkişafın əsaslı strategiyasının işlənməsi və icra olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə yalnız öz biliklərini daim yeniləyən, biznesin aparılması ilə bağlı normativ informasiyanı yaxşı bilən, müqavilələri qanuni şəkildə tərtib edə bilən və müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilən sahibkarlar uğur qazanacaqlar. Müasir şəraitdə biznes, strateji və investisiya idarəçiliyinin əsaslarını tətbiq etmədən, müəssisələrin innovativ potensialını artırmadan səmərəli inkişaf edə bilməz. Bu, Azərbaycanda iqtisadi artıma və inkişafa nail olmağa, müəssisələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edəcəkdir ki, bu da dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının müasir şəraitində mühüm vəzifədir.

Sahibkarlığın inkişafına kömək uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulmuş sosial-iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Konsepsiyada biznes inkubatorlar, texnoparklar və sənaye parkları

çərçivəsində yeni müəssisələrin dəstəklənməsi üçün infrastrukturun inkişafı, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin daşınmaz əmlak alqı-satqısı və kirayəsinə çıxışının sadələşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi daxil olmaqla bir sıra institusional tədbirlərin icra olunması nəzərdə tutulur. Habelə, mikrokredit sistemi, kiçik sahibkarlıqla bağlı həyata keçirilən nəzarət tədbirlərinin sayının azaldılması, bu fəaliyyətlə bağlı biznes xərclərinin azaldılması, yoxlamaların aparılması qaydasını pozan nəzarət orqanlarının əməkdaşlarına qarşı sanksiyaların sərtləşdirilməsi, yoxlamaların nəticələrinin etibarsız hesab edilməsi onların aparılması zamanı kobud pozuntulara yol verildiyi halda, hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən prosesual yoxlamaların əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması və s. qeyd olunur. Belə ki, sahibkarlığın inkişafı və onun keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyması mühüm dövlət vəzifəsidir. Bu sahədə, eləcə də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dövlət siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. Öz növbəsində, sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi sahəsində səmərəli dövlət siyasətinin icra olunması sektorda baş verən daxili proseslərin hərtərəfli başa düşülməsini, habelə vəziyyətə dövlətçilik nöqtəyi-nəzərindən baxışı ön plana çıxarır. Biznesin inkişafı üçün informasiya-analitik, metodiki və təşkilati dəstəkdə əhəmiyyətli təcrübəyə malik olmaq mütləqdir.

İşğaldan azad olunmuş rayonlarda biznesin inkişafının dəstəklənməsi sahəsində mümkün iş sahələri bunlardır:

1. işğaldan azad olunmuş ərazilərdə təsis qurumunun (bələdiyyə quruluşunun) sahibkarlığının inkişafı və dəstəklənməsi proqramlarının hazırlanması, o cümlədən:

- biznesin inkişafı və dəstəklənməsi üçün bələdiyyə proqramları;
- sahibkarlığın xarici iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılması proqramları;
- kiçik innovativ müəssisələr üçün dəstək proqramları, o cümlədən dəstək infrastrukturunun yaradılması.

2. KOS-un dəstəklənməsi və inkişafı sahəsində hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən:

- hazırlanmış normativ hüquqi aktların dövlət orqanlarının fəaliyyətində

biznesin aparılması şərtlərinə və rəqabət mühitinin inkişafına tənzimləyici təsirinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin tətbiqi;

- mövcud və hazırlanmış normativ hüquqi aktların digər normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun yoxlanılması, o cümlədən KOS-ların fəaliyyətinə mane olan inzibati maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş təkliflərin hazırlanması;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, o cümlədən nəzarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və dövlət xidmətlərinin elektron formaya keçirilməsi ilə bağlı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi prosedurlarının optimallaşdırılması.

3. Regionda biznesin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, o cümlədən:

- sahibkarlığın inkişafının statistik göstəricilərinin, onun sahə strukturunun təhlili;

- sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin, onların regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi;

- qısa və orta müddətli perspektivdə biznesin inkişafı üzrə proqnozların verilməsi.

4. Dəstək infrastrukturunu təşkil edən biznes və təşkilatların sorğusu, o cümlədən:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı aktual problemlərin müəyyən edilməsi;

- sahibkarların müxtəlif dəstək tədbirlərinə, o cümlədən borc vəsaitlərinə ehtiyaclarının təhlili;

- kiçik biznesin inkişafına mane olan inzibati maneələrin aradan qaldırılması üçün xərclərin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

- sahibkarlığın dəstəklənməsi infrastrukturunu formalaşdıran təşkilatların fəaliyyətinin monitorinqi;

- biznesin fəaliyyətinə və regionun iqtisadiyyatına potensial təsirinin qiymətləndirilməsi.

5. KOS-un maliyyələşdirilməsinin cəlb edilməsinə olan ehtiyaclarının öyrənilməsi, o cümlədən:

- maliyyə dəstəyi sahəsində KOS-ların cari istehlakçı üstünlüklərinin müəyyən edilməsi;

- sahibkarlığın kreditləşməsi bazarının təhlili, o cümlədən müxtəlif növ maliyyə xidmətlərinə tələbin qiymətləndirilməsi;

- mikromaliyyə və zəmanət təşkilatlarının xidmətlərinə tələbatın qiymətləndirilməsi;

- mikromaliyyə və zəmanət təşkilatları tərəfindən göstərilən dəstək növləri üzrə KOS-ların məlumatlılığının qiymətləndirilməsi;

- KOS-lar arasında müxtəlif təşkilatların xidmətlərinə kifayət qədər tələbatın olmamasının əsas səbəblərinin müəyyən edilməsi və bu cür xidmətlərin təşviqi üçün perspektivli kanalların müəyyən edilməsi.

6. Kiçik müəssisələr üçün mikromaliyyə texnologiyalarının inkişafı üçün metodoloji əsasların yaradılması, o cümlədən:

- mikromaliyyənin inkişafına yönəlmiş normativ hüquqi aktların və proqram sənədlərinin hazırlanması;

- mikromaliyyənin inkişafı üzrə mövcud proqramların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- mikromaliyyə xidmətlərinə ehtiyac və tələbin öyrənilməsi, kiçik biznes üçün mikromaliyyə xidmətləri bazarının həcmünün və tutumunun qiymətləndirilməsi.

7. KOS-u dəstəkləmək üçün inkişaf institutlarının və infrastruktur obyektlərinin yaradılması üçün tələb olunan texniki-iqtisadi əsaslandırılmaların və digər sənədlərin hazırlanması, o cümlədən:

- investisiya fondları (birbaşa, qarışıq və ya vençur kapitalı);

- mikromaliyyə fondları;

- zəmanət fondları (zəmanət fondları);

- digər dəstək infrastruktur obyektləri (biznes inkubatorları, texnoparklar, sənaye və investisiya sahələri və s.).

8. KOS-ların inkişafı üzrə dövlət şuralarına hazırlıq;

9. KOS-un inkişafına təkan verən rəqəmsal həllərin müəyyən edilməsi,

inkışafı və təkrarlanması;

10. İstifadəsi mümkün və perspektivli olan ən yaxşı təcrübələri müəyyən etmək üçün KOS-ların inkışafı üzrə dünya təcrübəsinin təhlili;

11. İntestisiya layihələrinin hazırlanması və dəstəklənməsi (ideyadan maliyyələşdirmənin cəlb edilməsi anına qədər, o cümlədən güzəştli proqramlar üzrə) (Нади́рова А.А. 2014: с.50-52).

Hazırda işğaldan azad olunmuş rayonlarda sahibkarlığın davamlı inkışafı mövzusu xüsusi sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyətini optimal şəkildə həyata keçirməsi və iqtisadiyyatın bu sektorunun uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün bütün bazar iştirakçıları arasında ədalətli rəqabəti təmin etməklə yanaşı, iqtisadi və sosial sabitliyi, bazarın açıqlığını və tarazlığını təmin edən müəyyən əlverişli şərait tələb olunur. Təsis qurumlarının regionlararası diferensiallaşdırılması kiçik biznesin institusional inkışafına böyük təsir göstərir. Disproporsionallığın olması əhalinin sahibkarlıq fəallığının səviyyəsi, subyektin ərazisində əlverişli investisiya və biznes mühiti, maliyyə resurslarının və insan kapitalının mövcudluğu və bazar münasibətlərinin inkışaf səviyyəsi kimi amillərlə bağlıdır. Sahibkarlığın regional səviyyədə davamlı inkışafı üçün mövcud vəziyyətə adekvat olan bir sıra tədbirlərin görülməsi, planlaşdırma və idarəetmədə proqram-məqsədli texnologiyalardan istifadə edilməsi, proqramların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə diqqətin artırılması və fəaliyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, respublikada sahibkarlığın inkışafına mane olan əsas amil maliyyə resurslarının çatışmazlığı problemi və fəaliyyətə başlayan kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün bank kreditlərinin alınmasının çətinliyidir. Regional kiçik biznesin inkışafı üçün gənclər arasında sahibkarın nüfuzunun populyarlaşdırılması və yüksəldilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün mövcud olanların təkmilləşdirilməsi və yeni infrastrukturunun yaradılması, sadələşdirilməsi istiqamətində fəal tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

3.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsi yolları

Sahibkarlığın inkişafının əsas amillərindən biri də sahibkarlığın kreditləşdirilməsi mexanizminin və vasitələrinin təkmilləşdirilməsidir. İqtisadiyyatın bu sektorunun borc vəsaitlərinə davamlı yüksək tələbatı, xüsusən də iqtisadi böhranlar şəraitində bu tələbatın artması ilə əlaqədardır. KOS-un xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- bu formatda olan müəssisələr, bir qayda olaraq, çox qısa tarixə malikdirlər;
- müəssisənin mülkiyyətçisi və rəhbəri bir nəfərdir;
- müəssisənin işgüzar əlaqələrinin inkişaf etməməsi;
- idarə heyətinin çox vaxt kifayət qədər təcrübəsi və ixtisası yoxdur;
- müəssisənin rəqabət qabiliyyəti son dərəcə aşağıdır;
- kreditləşmə təcrübəsi ya tamamilə yoxdur, ya da əhəmiyyətsizdir;
- bir qayda olaraq, müəssisənin sərəncamında böyük həcmdə öz əmlakı

yoxdur (Девятаева Н.В. 2021: с.347).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxışlarının birində KOS-un inkişafının əhəmiyyətini belə vurğulamışdır: “Kiçik və orta biznesin inkişafı da prioritet məsələdir”. Biz yaxşı bilirik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in əksəriyyətini KOS təmin edir. Azərbaycanda bu istiqamətdə ilk addımları atırıq və KOS-lara dəstək yüksək səviyyədə olmalıdır. Azərbaycanda KOS-lar üçün kreditlə bağlı normativ hüquqi təcrübənin, elmi ədəbiyyatın, dövrü nəşrlərin, statistik məlumatların öyrənilməsi əsasında biz müasir sahibkarlıq krediti bazarının davamlı inkişafı problemlərini müəyyən etdik. Müəyyən edilmiş problemləri aşağıdakı qruplara ayırdıq:

1-ci qrup - iqtisadi və siyasi amillər;

2-ci qrup - bank səviyyəsinin amilləri;

3-cü qrup - biznesin səviyyəsinin amilləri (Оценка состояния и динамики кредитования малого и среднего бизнеса, 2014: с.52).

KOS-un kredit bazarının davamlı inkişafı üçün yuxarıda sadalanan problem qruplarını daha ətraflı təqdim edirik.

Şəkil 2: Kiçik və orta biznesin kredit bazarının davamlı inkişafı problemləri

Kiçik və orta biznesin kreditləşməsi bazarının davamlı inkişafı problemləri		
<i>İqtisadi və siyasi amillər</i> 1. İnflyasiya 2. Mərkəzi Bankın əsas məzənnəsi 3. Ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti 4. KOS İnstitutunun inkişafı	<i>Bank səviyyəsinin amilləri</i> 1. Faiz dərəcəsi 2. Mütəxəssislər 3. Səmərəlilik 4. Təminat bazası 5. Əməliyyatın təhlili	<i>Kiçik və orta biznesin səviyyəsinin amilləri</i> 1. Başlanğıc (Start-up) 2. İlk ödəniş 3. Kiçik kredit məbləği 4. Maliyyə savadlılığı

Mənbə: S.N.Yakovenko və A.A.Londar tərəfindən tərtib edilmişdir.

Biz davamlı inkişafın müəyyən edilmiş bir sıra problemlərinin qısa təsvirini verəcəyik, həmçinin biznes üçün kredit bazarının təkmilləşdirilməsinin hər bir istiqaməti üçün təkliflər verəcəyik.

1-ci qrup - İqtisadi və siyasi amillər.

1. İnflyasiya dərəcəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə faktiki inflyasiyanın səviyyəsi xeyli yüksəkdir (təxminən 1,5-2 dəfə). Onu yanacaq-sürtkü materiallarının, ərzaq və kommunal xidmətlərin bahalaşması ilə izləmək olar.

2. Mərkəzi Bankın əsas məzənnəsi. Kifayət qədər yüksək yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi var. Yuxarıda göstərilən məlumatlar göstərir ki, yalnız son illərdə yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin sabit eniş tendensiyası haqqında danışmaq olar, bu da öz növbəsində, məsələn, kiçik biznes kreditləşməsinin orta dərəcəsinə müsbət təsir göstərmişdir. 2013-cü ildən etibarən yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. İndi Mərkəzi Bankın əsas dərəcəsi pul siyasətinin göstəricisi kimi xidmət edir.

3. İqtisadi və siyasi vəziyyət. Ölkədə qeyri-sabit iqtisadi və siyasi vəziyyət, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yüksək risk təşkil edir.

4. Kiçik biznes institutunun inkişafı. Biznes institutunun inkişaf etmədiyini, lazımi həcmdə səlahiyyətli mütəxəssisləri saxlaya bilməməsini qeyd etmək lazımdır.

2-ci qrup - Bankların fəaliyyəti ilə bağlı problemlər.

1. Faiz dərəcəsi. Bu, borcalanları narahat edən əsas məsələlərdən biridir. Banklar kiçik və orta biznesə kifayət qədər yüksək faizlə kredit verirlər. Faiz dərəcəsi bir neçə amildən asılıdır:

- borcalanın maliyyə vəziyyəti;
- kredit müqaviləsinin müddəti;
- kredit təminatının növü.

Borcalanın fəaliyyət növü və kreditdən məqsədli istifadə faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi üçün əsas deyil. İllik 19,5%-lə kredit vəsaitlərinin cəlb edilməsi ticarət təşkilatları və kiçik biznesin istehsal müəssisələri üçün sərfəli deyil.

2. Mütəxəssislər. Bankda borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə keyfiyyətli yanaşma üçün çox vaxt yüksək ixtisaslı işçilər çatışmır. Beləliklə, E.V.Paşenkonun araşdırmasına görə, kommersiya obyektlərindən birinin filialında müştəri menecerlərinin və kredit müfəttişlərinin işini təhlil edərkən təhlil edilən ərazidə mövcud təlim sahəsinin olmadığını aşkar edib. İşçilərin təlimi əsasən menecerlər və daha təcrübəli işçilər tərəfindən həyata keçirilir. Biliyin çoxu özünütəhsildən gəlir. Menecerlər və kredit mütəxəssisləri əsasən praktiki iş təcrübəsi olmayan, yaşı 30-dan aşağı olan gənc işçilərdir. Bank müştəri menecerləri və kassa işçisi vəzifələrindən kredit müfəttişi vəzifələrində kadr hazırlamır. Bankda müştəri menecerinin orta iş stajı bir ildən azdır. Yüksək iş tempi, mürəkkəb planlaşdırma tapşırıqları da dövriyyənin faizinə təsir göstərir. Yüksək ixtisaslı işçi heyəti olmadığından kiçik və orta biznes üçün yüksək keyfiyyətli kredit siyasətini həyata keçirmək mümkün deyil.

3. Təminat bazası. Bu, təbii ki, kiçik və orta sahibkarlar üçün kredit

götürərkən kəskin problemdir. İstehsal və ya ticarət müəssisəsində həmişə inventar, nəqliyyat vasitələri olur. Bununla belə, mövcud girov öhdəlikləri ödəmək üçün kifayət deyil.

3-cü qrup - kiçik və orta biznesin səviyyəsinin amilləri.

1. Başlanğıc (Start-up). İlk növbədə, Start-up zamanı kredit əldə etməyin çətinliyini qeyd edək. Hesab edirik ki, “Start-up” kreditləşməsi məsələsini həll etmək üçün təminat şəklində layihələrə dövlət dəstəyi lazımdır. Hökumət zəmanəti kifayət qədər likvid girov növüdür və kredit risklərinə qarşı əla hedcinqdir. Xüsusilə, investisiya mərhələsində biznes üçün zəmanət almaq praktiki olaraq mümkün deyil. Zəmanətin verilməsi yalnız büdcəyə daxil edildikdə həyata keçirilir.

2. İlk ödəniş. Kredit üçün məcburi ilkin ödəniş əmlak dəyərinin 20%-ni təşkil edir. Bu göstərici aparıcı bankların təcrübəsi ilə bağlıdır. Müəssisələrin, bir qayda olaraq, öz aktivləri yoxdur və ya əhəmiyyətsiz dəyəri var. Davamlı fəaliyyət şəraitində aktivləri və ilk növbədə borc vəsaitləri hesabına əldə etməyə çalışır. Borcalanın əmlakını kredit üçün girov kimi qəbul edərkən bank həmişə girovdan asılı olaraq korreksiya əmsalı tətbiq edir. Bank KOS-un kreditləşdirilməsi üsullarını işləyib hazırlayıb ki, bu da əldə edilmiş aktivlərin təminatı ilə kredit verilməsini nəzərdə tutur, lakin bank mütləq ilkin ödəniş tələb edir. Çox vaxt avadanlıqların qiyməti alıcı üçün yüksək olur və onun alınması üçün pulsuz vəsait toplamaq həmişə mümkün olmur. Belə amillərə görə müəssisələr istehsalın modernləşdirilməsindən, maşın və avadanlıqların dəyişdirilməsindən imtina edirlər ki, bu da şirkətin rəqabət üstünlüklərinə yaxşı təsir göstərmir.

3. Kiçik kredit məbləği. Çox vaxt kiçik müəssisələrə ehtiyac 50-100 min manatla məhdudlaşdırıla bilər. Banklar həqiqətən belə məbləğlərlə işləmək istəməirlər, çünki bu cür kredit məhsulları üçün əmək xərcləri daha böyük layihələrin xərclərinə bənzəyir. Buna baxmayaraq, unutmamaq olmur ki, kiçik biznes yerində dayanmır, böyüyür və bankdan kredit alan müştərilər çox nadir hallarda digərinə keçirlər. Perspektivli müştəri bazasının yaradılması və kiçik borc

məbləğlərinə xidmət keyfiyyətinin monitorinqi zərurəti bank işinin perspektivli sahələridir.

4. Maliyyə savadlılığı. Aparılan araşdırmalara görə, Azərbaycanda borcalanların maliyyə savadlılığının yetərinə aşağı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Qanunları bilməmək və maliyyə savadsızlığı çox vaxt müəssisələrin və sahibkarların müflisləşməsinə səbəb olur. Bu gün fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçmək olduqca asandır. Bu, bir gün ərzində həyata keçirilir və lazımi sənədlər paketi minimaldır (Оценка состояния и динамики кредитования малого и среднего бизнеса, 2014: с.55-58).

KOS-ların xarakterik xüsusiyyətləri onların maliyyə sabitliyinin ən aşağı dərəcəsinə və nəticədə kredit risklərinin son dərəcə yüksək səviyyəsini müəyyən edir. Kommersiya banklarında KOS-ların kreditləşdirilməsi mexanizmini şərti olaraq aşağıdakı əsas proseslərə ayıraraq nəzərdən keçirək:

1) Məlumatların toplanması borcalanın banka ilkin müraciəti və biznes haqqında məlumatların təqdim edilməsi, bankın elan etdiyi siyahıya uyğun minimum tələb olunan sənədlər paketinin toplanması və təqdim edilməsidir. Potensial borcalan haqqında məlumatların toplanması bankın bir neçə bölməsi, o cümlədən mühafizə xidməti tərəfindən icra olunur;

2) Əməliyyat üzrə işin təşkili müəssisənin biznes planının, risklərinin qiymətləndirilməsi, borcalanın işgüzar nüfuzunun yoxlanılması və kreditləşdirilən müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında yekun nəticənin verilməsidir. Borcalan haqqında məlumatların axtarışı və emalı üzrə analitik işlərlə bankın aşağıdakı şöbələri məşğul olur: daxili təhlükəsizlik xidməti, hüquq şöbəsi və girov xidməti;

3) Əməliyyatın təhlili borcalanın təqdim etdiyi maliyyə hesabatları əsasında borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Müəssisənin kredit qabiliyyətini hesablamaq üçün biznesi tam xarakterizə edən aşağıdakı əsas əmsallardan istifadə olunur: satışın rentabelliği, əməliyyatların rentabelliği, likvidlik, dövriyyə və s. Müxtəlif bankların bu əmsalların minimum dəyərlərinə öz tələbləri var. Bu, kreditin məbləğindən və müəssisənin əhatə dairəsindən asılıdır. Əməliyyatın təhlili mərhələsində krediti təmin edə biləcək tələb olunan girov

hesablanır. Bəzi banklar tərəfindən təminatlı kreditlərin verilməsi təcrübəsi var, lakin bu halda kreditin dəyəri xeyli yüksək olacaq;

4) Əməliyyatın strukturlaşdırılması - kredit mexanizminin ayrılmaz mərhələsi, borc alanla kreditin son şərtlərinin razılaşdırılmasından ibarətdir. Əməliyyatın riskliliyindən asılı olaraq bank fərdi faiz dərəcəsi təklif edə bilər. Hesablanmış kredit limitinə əsasən, borc vəsaitlərinin yekun məbləği razılaşdırılır. Kredit vəsaitlərinin istifadə məqsədindən asılı olaraq, borcalana kredit vermək üçün müxtəlif variantlar təklif oluna bilər, bütün ödənişlər və bank komissiyaları da razılaşdırılmalıdır. Kreditin təminat növü, girovun sığortası və kreditin sənədli təminatının digər vacib şərtləri də razılaşdırılır;

5) Yekun qərarın qəbul edilməsi böyük ölçüdə borcalanın risk səviyyəsi və kredit limiti ilə birbaşa əlaqəli olan əməliyyatın riskindən asılıdır. Bank tərəfindən təsdiq olunmuş kredit reytinginin dəyərlərinə əsasən borcalanın risk kateqoriyası müəyyən edilir;

6) Risk təhlili kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilməzdən əvvəl məcburi olan fəaliyyətlərə aiddir. Bu mərhələdə risklərin idarə edilməsinə optimal yanaşma tapmaq çətindir, heç də bütün banklar aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün risklərin idarə edilməsi sistemini təkmilləşdirməyə hazır deyillər. Belə bir vəziyyət yaranıb ki, bir tərəfdən risklərin təhlilinə cavabdeh olan yüksək ixtisaslı kadrlar yoxdur, digər tərəfdən isə praktiki mühitə uyğunlaşdırıla bilən risklərin qiymətləndirilməsi üsulları yoxdur;

7) Hər bir bankda qərar vermə prosesi fərdi xarakter daşıyır və özünəməxsus şəkildə baş verir, kreditin məbləğindən və əməliyyatın riskindən asılıdır;

8) Kreditin təminat sənədlərinin icrası konkret əməliyyat üzrə qəbul edilən qərarın xarakterinə əsaslanır. Əksər banklar kredit təhlükəsizliyi sənədlərinin yaradılmasının avtomatlaşdırılmış rejimini tətbiq edirlər. Əməliyyatın lazımı şərtləri və parametrləri proqrama daxil edilir, məlumatlar da borcalana daxil edilir və kredit sənədləri avtomatik formalaşdırılır;

9) Ödənilməmiş kreditlərin monitorinqi kreditləşmə mexanizminin çox

mühüm mərhələsi kimi başa düşülür ki, bu da monitorinqi əhatə edir: KOS-un maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, ödəniş intizamı, girov təminatı, işgüzar nüfuzu, kredit vəsaitlərinin məqsədyönlü istifadəsi və digər kredit şərtləri;

10) Borc vəsaitlərinin tam ödənilməsi kreditləşmə mexanizminin son mərhələsidir. Şirkət banka olan borcunu həm müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə, həm də vaxtından əvvəl ödəyə bilər. KOS-ların kommersiya banklarından kredit almaqda üzləşdiyi çətinliklər biznes sahiblərini qiyməti orta bank faiz dərəcəsindən xeyli yüksək olan özəl borc vəsaitlərini cəlb etməyə sövq edir. Belə bir vəziyyət var ki, KOS-lar çox vaxt borc vəsaitlərinin ödənilməsi kimi qazandıqları bütün mənfəəti geri qaytarmağa məcbur olurlar. Digər şərtlərdə bu vəsait biznesin inkişafına yönəldilə bilər (Тихомирова Е.В. 2020: с.47-48).

Kiçik biznesin özəlliyi ondan ibarətdir ki, düzgün qurulmuş maliyyə tənzimləmə sistemi və dövlət dəstəyi olmadan onlar normal fəaliyyət göstərə və inkişaf edə bilməzlər. Dövlət orqanları tərəfindən mütəmadi olaraq sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə dəstəyi tədbirləri tətbiq etmələrinə baxmayaraq, əsas maliyyə mənbələri hələ də sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş şəxsi vəsaitlər və cəlb olunmuş vəsaitlərdir ki, bu da daha da inkişaf mərhələsində olduğu kimi öz vəsaitlərinin çatışmazlığına səbəb olur. Bir çox banklar kiçik biznesə verilən kreditlərin artımını qeyd ediblər. Bir sıra banklarda kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə dövlət proqramlarının şərtlərinə uyğun olaraq kreditlər verilir. Bununla belə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin, xüsusən də yeni yaradılan müəssisələrin kredit götürməsi hələ də çox çətinidir. Qeyd edək ki, sahibkarlığın kreditləşməsi bazarında vəziyyət hələ də bir növ qapalı dairəni xatırladır. Əlavə maliyyələşdirmə olmadan kiçik və orta biznes sektorunda müəssisələrin inkişafı məhduddur ki, bu da həm bank sektoruna, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərir. Banklar öz müştərilərinə daha çox sayda müəssisəyə kredit verməyə imkan verəcək daha əlverişli şərtlər təklif etməyə hazırdırlar, lakin bu gün Mərkəzi Bankın diktə etdiyi faiz dərəcələri KOS-lar üçün

çox yüksəkdir. Bununla belə, kommersiya bankları KOS-ların inkişafında və fəaliyyətində vacib rol oynayır. Bu sektorla işləmək üçün bəzi xüsusiyyətlər var:

1. Kreditləşmənin cüzi həcmələri bankları lazımi səviyyədə mənfəətlə təmin edə bilmir və müəssisələrin özlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinə olan tələbatını tam ödəyə bilmir;

2. Verilmiş kreditlər qısamüddətli xarakter daşıyır və yenə də, borcalanın maliyyə problemlərini həll etmək iqtidarında deyil;

3. Kredit müraciətinə baxılmasının kifayət qədər uzun müddəti;

4. KOS sektoru ilə işləyərkən bank daha çox vaxt və əmək resursları sərf edir. Bankın iri müəssisəyə kredit verməsi texniki cəhətdən onlarla kiçik müəssisədən daha asandır;

5. Kiçik biznes yüksək risk kateqoriyasına aid olduğu üçün KOS-larla işləyərkən kreditor bank qanuni məcburi ehtiyat fondları yaratmalıdır (Кызылбаев А.А., 2021: с.801).

KOS kreditləşməsi bazarının sabitləşməsi və inkişafı üçün əsas şərtlər bunlardır:

- maliyyə institutları və real sektordakı müəssisələrin borclanma imkanları sahəsində sanksiyaların yumşaldılması və ya qismən ləğvi;

- inflyasiya səviyyəsinin sabitləşməsi, inflyasiya gözləntilərinin azaldılması;

- hazırda həyata keçirilən əsas dərəcənin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması, biznesin 1 ildən artıq müddətə kreditləşdirilməsi əməliyyatlarının Mərkəzi Bank tərəfindən məqsədyönlü maliyyələşdirilməsi mexanizminin tətbiqi və ya əhatə dairəsinin genişləndirilməsi (Кызылбаев А.А. 2021: с.802).

KOS-ların inkişafının qarşısında duran ciddi problem kifayət qədər maliyyə dəstəyinin olmamasıdır. Bu gün bankların KOS-lara yönəldilə bilən vəsaitləri var, lakin kredit təminatının olmaması bankın şirkəti maliyyələşdirməkdən imtina etməsi və ya çox məhdud məbləğdə maliyyələşdirməyə səbəb olur. Hazırda banklar müştərilərin qəbul etdiyi vəsaiti qaytara bilməməsi halında dövlətdən təminat almaqda maraqlıdırlar. Fikrimizcə, bu problemi regional zəmanət fondlarının inkişafı yolu ilə həll etmək olar, onlar kommersiya banklarına

kreditlərin ümumi həcmnin 70-80%-nə zəmanət verirlər. Kiçik innovativ və ixracyönümlü müəssisələrin kreditləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Bunun üçün yüksək texnologiyalı KOS-ların inkişafı üzrə dünya liderlərindən biri olan Koreyanın təcrübəsinin tətbiqi təklif edilir. Daxili və xarici bazarlarda rəqabətədavamlı innovativ məhsulların istehsalını stimullaşdırmaq üçün Cənubi Koreyanın kiçik və orta innovativ şirkətlərinə əhəmiyyətli imtiyazlar təklif olunur ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 8 ilə qədər güzəştli kreditlər, əvvəlkindən 3% aşağı;

- bu kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi üçün dövlət subsidiyaları ilə KOS sektorunda ixracı dəstəkləmək üçün məqsədli kreditlər (Кызылов А.А., 2021: с.804).

Təklif olunan tövsiyələr, fikrimizcə, KOS-ların kreditləşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, sahibkarlığın bu segmentində bank strukturlarının aktivləşdirilməsinə töhfə verəcək ki, bu da nəticədə kiçik və orta biznesin rəqabət qabiliyyətini, habelə Azərbaycan iqtisadiyyatında onun rolunu artıracaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat zamanı aparılan nəzəri və praktiki təhlil aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxardı:

- Biznes bazarın iqtisadi subyekti kimi çıxış edən müstəqil kiçik və orta müəssisələrin məcmusudur. KOS subyektlərinə istehlak kooperativləri və kommersiya təşkilatları, habelə Fərdi Sahibkarların Vahid Dövlət Reyestrinə daxil edilmiş və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar) və hüququ olan kəndli (fermer) müəssisələri daxildir.

- Cəmiyyətimizin yeni sosial strukturunun formalaşmasında, sosial-iqtisadi problemlərin həllində kiçik müəssisələrin xüsusi yeri var. Çoxsaylı çətinliklərə baxmayaraq, kiçik və orta biznesin kreditləşməsi bazarının, xüsusilə işğaldan azad olunmuş rayonlarda çox yaxşı perspektivləri var. Banklar kredit siyasətinin ayrıca xətti kimi kiçik və orta biznesi ayırmağa başladılar. Eyni zamanda, bank kiçik və orta biznes üçün kreditlərdən pul qazana bilər ki, kifayət qədər böyük kredit portfelini formalaşsın ki, bu da öz növbəsində bu müştərilər qrupunun yüksək axını hesabına əldə edilir.

- İstedadlı mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə, işğaldan azad olunmuş rayonlarda kiçik biznesin kreditləşdirilməsi banklar tərəfindən göstərilən xidmətlərin ən sürətlə böyüyən segmentinə çevriləcək, çünki bu bazar artıq yüksək rəqabət səviyyəsi ilə xarakterizə edilir.

- Biznesin kreditləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Birincisi, tələb kifayət qədər inkişaf etməmişdir - kiçik bizneslər tez-tez kreditləşdirmənin məqsədəuyğunluğuna qərəzli yanaşırlar. Bankların özləri bizneslə işləmək üçün bütün lazımi resurslarla tam təmin olunmayıb. Çox vaxt

sənədlərlə bağlı mürəkkəb bürokratik məsələlərə görə hüquqi baza ilə bağlı böyük problem mövcuddur. Kiçik biznesin kreditləşdirilməsində digər ciddi problem dövlət səviyyəsində biznesin dəstəklənməsi üçün aydın mexanizmin olmamasıdır. Məsələn, qanunvericilik bazası kiçik və orta biznesin dəstəklənməsinin zəruriliyini təsdiq edir, lakin onun həyata keçirilməsində konkret tədbirləri məhdudlaşdırır.

- İş adamları özləri banklardan kreditlərin istifadəsinə mane olduqlarını iddia edirlər. Statistika görə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin təxminən 15%-i yüksək faiz dərəcələrinə görə kredit götürmür. Sahibkarların təqribən 23%-nin qeyd etdiyi kiçik sahibkarlıq subyektləri arasında kreditlərin populyarlığının aşağı olmasının digər səbəbi də bankın zaminlərin təmin edilməsinə dair tələbləridir. Nəhayət, bütün iş adamlarının təxminən dördüdə biri girov təmin etmək zərurətinə görə kredit alətlərindən istifadə etmir. Bunun əsas səbəbi kiçik biznesin aktiv dəyərinin aşağı olmasıdır.

- Kreditləşmənin müsbət tərəfləri də var. Məsələn, iri banklar daimi müştəriləri mükafatlandırırlar. Bu, kreditin alınmasının sadələşdirilmiş formasında, həmçinin faiz dərəcəsinin azalması ilə ifadə olunur. Beləliklə, məsələn, yaxşı kredit tarixçəsi faiz dərəcəsinə 0,5% aşağı sala bilər.

Bank müştərilərinin diqqət yetirdiyi yüksək keyfiyyətli xidmətin əsas aspektləri texnologiyalar (xidmətin göstərilməsi proseduru və şərtləri, xidmət şərtləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi) və insanlardır. İşgaldan azad olunmuş rayonlarda KOS subyektlərinin kreditləşməsinin artması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə kreditləşmənin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görülməlidir:

1. filial şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
2. yeni kredit proqramlarının yaradılması;
3. faiz dərəcələrinin aşağı salınması.

Ölkədə mövcud iqtisadi böhran şəraitində kiçik və orta biznesi dəstəkləmək lazımdır, bu, maliyyə böhranından çıxmağa kömək edəcək və ölkədə ÜDM-in artmasına töhfə verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnaməsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 avqust 2002-ci il tarixli, № 779 Sərəncamı.

2. “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərindən istifadə Qaydalarında dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 oktyabr 2011-ci il tarixli Bəyannaməsi.

3. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il, №-li Sərəncamı.

4. “Kiçik, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektləri üçün bölgü meyarları haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il, № 556 Qərarı.

5. Abdullayev S.H., Əsgərova R.V (2009), “Bank işi”, Bakı: “Elm”, 472 səh.

6. Əliyev TN, Əhmədli A.M., Məmmədov R.M (2011), “Birgə iş və sahibkarlıq”. Bakı, Şərq və Qərb, 368 səh.

7. İslamov E., Musayeva Q., Babaşov B., Ağayeva Ş. (2017), “Françayzinq: Kiçik Bizneslər üçün Bələdçi”, Bakı, Şərq və Qərb, 29 səh.

8. Kaşiyeva F.S., Pul, Kredit, Banklar (2011), Bakı: Şərq və Qərb, 221 səh.

9. Manafov KN. (2011), Sahibkarlıq nəzəriyyəsi. Bakı, “Azərbaycan”, 118 səh.

10. Manafov KN. (2012), "Seminarların yaradılması və inkişafının elmi və praktiki problemləri". e. D-RU a. Bütün tər. Ol üçün. dis .: 08.00.01 Manafov QN. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı, 324 səh.

11. Muradov A., Bağırzadə E. (1999). (2021), "Azərbaycan iqtisadiyyatı (İnfoqrafiya)". Bakı, Şərq-Qərb, 208 səh.

12. Müzəffərli N., İsmayılov E. (2010), Azərbaycanda münaqişədən sonrakı ərazilərin bərpası: Konseptual əsaslar. Bakı, Qazaxıstan, 2010. 270 səh.

13. Niftulayev V (2012), "Əsas iş funksiyaları", Bakı: Zaman, 618 səh.

İngilis dilində

1. Alexandra Moritz - "Finance for SMEs in Europe - Financing Policy and "Crowd financing"", February 2015, 209 p.

2. Bayramov V., Hasanov R., Aghayarli L., Kadyrov Z., Isayev S. (2017), "A Comparative Study on the Growth of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Azerbaijan", Baku, 274 p.

3. Bhide A. (2017), "Bootstrap finance: the art of startups". Harvard Business Review. 109 kr.

4. Financial Risk Management" - Kaplan University, School of Business and Continuing Education, Schweser, 2015, 196 p.

5. Gasimov L. (2018), "Development of Small Enterprises in Azerbaijan", Baku, UNEC, Thesis, 49 p.

Rus dilində

1. Аббасов Ф.Х. (2014), «Устойчивое социально-экономическое развитие в азербайджанском регионе: текущее состояние и перспективы на будущее». Баку, 355 стр.

2. Аббасов Ф.Х. (2018), «Устойчивое социально-экономическое развитие в регионе Азербайджана: текущее состояние и перспективы на будущее». Баку, 225 стр.

3. Анализ страны и развитие кредитования малых и средних предприятий. // Финансы и кредит. 2014. № 14 (590). стр.52-60.

4. Валиев Э. (2015), «Сравнительный анализ текущего состояния развития ненефтяного сектора в Азербайджанской Республике». Баку, Чашииглу. 132 стр.

5. Волкова И.А., Попова А.Ю. Современные проблемы малого и среднего предпринимательства // Перспектива. 2021. Нет. 4. С. 1-9 Он улыбнулся ей.

6. Вороновская О.Е. (2001) и автор. «Схема кредитных гарантий для малого бизнеса: модели и опыт». Москва: ИЗДАТЕЛЬСТВО ЦЭМИ РАН. 73 стр.

7. Девятаева Н.В. (2021) нет. «Малый бизнес». Москва это город. 458 стр.

8. Егорова Н.Е., Смулов А.М. (2012) нет. «Промышленность и банковское дело: корреляции, эконометрика, парадигмы». М: работа. 456 крон.

9. Королева Е.А. (2015) и автор. «Банковское кредитование и консультационная помощь малому и среднему бизнесу: монография». М.: «Перо был прекрасен». 176 стр.

10. Королева Е.А. Меры по повышению уровня доверия как основа регулирования инвестиционных интересов малого бизнеса и банков. М.: ЦЕМИРАН, 2018. С. 144-1. Он ухмыльнулся ей и снова ухмыльнулся.

11. Кузубов А.А. Методы и критерии оценки конкурентоспособности фирм // Фундаментальные исследования. 2021. Рисунок 12-4. 801 стр.

12. Мазикова Е. В. Коммерческий банкинг и малый бизнес: ключевые направления сотрудничества // М.н.с. 2014. №3. 466 стр.

13. Надирова А.А. (2014), «Ключевые факторы для развития сбалансированной и устойчивой конкурентоспособной экономики в азербайджанском регионе». под ред. Баку, Вяз. 111 стр.

14. Николаенкова М.С. Проблемы кредитования малого и среднего бизнеса в современных условиях // Научно-практический журнал «Аспирант». 2015. Нет. 9. С. 66-69. Он улыбнулся ей.

15. Нуриев А.К. Он улыбнулся ей. (2018), «Общественное планирование и инфраструктура». Баку, 155 стр.

16. Пашаев Н.А., Аюбов Н.Х., Эминов З.Н. (2010) и автор. Экономические, социальные и политические проблемы Азербайджанской Республики (проблемы, стратегии, конструктивные аспекты). 214 стр.

17. Пащенко Е.В. (2015) и автор. Современный подход к банковскому кредитованию малого бизнеса: дис. ... свеча. финансовая наука. Москва это город. 191 стр.

18. Самохина Е.М. Анализ рынка кредитования малого и среднего бизнеса в России // Евразийский союз ученых. 2014. Нет. 6. Строчки стр.155-158.

19. Тихомирова Е.В. Кредитование малого и среднего бизнеса – перспективное руководство по кредитной политике банков // Деньги и кредит. 2020. №1 46 стр.

İnternet resurslari

1. <http://stat.gov.az>
2. <http://www.cbar.az>
3. <http://www.maliyye.gov.az>
4. <http://eco.gov.az/>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 1: KOS subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin iqtisadi və inzibati rayonlar üzrə bölgüsü, min manat

İqtisadi rayon	2019		
	Cəmi	o cümlədən	
		Kiçik	Orta
Bakı şəhəri	2621068,3	256285,6	2340400,0
Abşeron iqtisadi rayonu	20244,3	14738,1	5350,4
Abşeron rayonu	11686,8	8592,4	2938,6
Sumqayıt şəhəri	8557,5	6145,7	2411,8
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	102610,5	82235,4	4976,8
Gəncə şəhəri	79134,7	74157,9	4976,8
Göygöl rayonu	22974,5	7577,5	-
Şəmkir rayonu	501,3	500,0	-
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	14795,8	14629,9	165,9
Balakən rayonu	93,4	93,4	-
Qax rayonu	66,8	66,8	-
Qəbələ rayonu	2443,4	2277,5	165,9
Oğuz rayonu	1863,0	1863,0	-
Şəki şəhəri	65,0	65,0	-
Zaqatala rayonu	10264,2	10264,2	-
Lənkəran iqtisadi rayonu	20829,5	10603,2	2926,3
Astara rayonu	2926,3	-	2926,3
Cəlilabad rayonu	7300,0	-	-
Lənkəran şəhəri	443,2	443,2	-
Masallı rayonu	10160,0	10160,0	-
Quba - Xaçmaz iqtisadi rayonu	56582,8	50919,2	4293,6
Şabran rayonu	7545,9	7545,9	-
Xaçmaz rayonu	4293,6	-	4293,6
Quba rayonu	42070,0	42070,0	-
Qusar rayonu	1370,0	-	-
Siyəzən rayonu	1303,3	1303,3	-
Aran iqtisadi rayonu	94910,6	36922,2	53178,4
Ağcabədi rayonu	990,0	990,0	-
Ağdaş rayonu	1790,5	1790,5	-
Beyləqan rayonu	30,0	30,0	-
Biləsuvar rayonu	894,9	894,9	-
Şirvan şəhəri	6337,8	6316,0	21,8
Göyçay rayonu	34948,0	-	34948
İmişli rayonu	12338,9	12338,9	-
Kürdəmir rayonu	15990,1	7381,5	8608,6
Mingəçevir şəhəri	1020,0	1020,0	-

Neftçala rayonu	34,1	34,1	-
Saatlı rayonu	3130,0	3130,0	-
Sabirabad rayonu	4810,0	-	-
Salyan rayonu	2043,0	2043,0	-
Ucar rayonu	9600,0	-	9600,0
Yevlax şəhəri	953,3	953,3	-
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	10203,0	9203,0	1000,0
Tərtər rayonu	2780,0	1780,0	1000,0
Füzuli rayonu	7423,0	7423,0	-
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	342,0	342,0	-
Şamaxı rayonu	342,0	342	-
Naxçıvan Muxtar Respublikası	480542	18303,7	160,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: KOS subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin iqtisadi və inzibati rayonlar üzrə bölgüsü, min manat.....72

Şəkilərin siyahısı

Şəkil 1: Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar.....42

Şəkil 2: Kiçik və orta biznesin kredit bazarının davamlı inkişafı problemləri.....58